

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGIGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

MAGISTRATURA BÓLIMI

Qoljazba huquqında

UDK: 911(575,172)

**AYTMURATOV ALLAMURAT
«QARAQALPAQSTAN TÁBIYIY BAYLÍQLARÍNÍN GEOGRAFIYALÍQ
JAYLASÍWÍ HÁM PAYDALANÍW PERSPEKTIVALARÍ»**

**5A110501 – Anıq hám tábiyiy pánlerdi oqıtıw metodikası (geografiya)
qánigeligi boyınsha**

Magistr akademiyalıq dárejesin alıw ushın jazılğan

DISSERTACIYA

jumısı

MAK ta qorǵawǵa ruxsat

Magistratura bólimi baslıǵı

_____ doc. Embergenov A.

Kafedra baslıǵı:

g.i.k., doc. Utepova G.

Ilimiy basshı:

g-m.i.k., doc. Djaksımuratov K.

NÓKIS - 2021

MAZMUNÍ

	KIRISIW	3
I BAP	QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNÍN GEOGRAFIYALÍQ JAYLASQAN ORNÍ	7
1.1.	Geografiyalıq jaylasqan ornı hám jer beti dúzilisi	7
1.2.	Geologiyalıq dúzilisi hám geomorfologiyalıq sıpatlaması	10
1.3.	Qaraqalpaqstan Respublikasınıń klimatı hám klimat resursları	18
II BAP	QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNÍN TÁBIYIY BAYLIQLARÍNÍN TÚRLERI HÁM OLARDÍN GEOGRAFIYALÍQ JAYLASIWÍ	22
2.1.	Janılǵı-energetika resursları	22
2.2.	Rudalı mineral resurslar	26
2.3.	Rudalı emes mineral resurslar	29
III BAP	QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍ TÁBIYIY BAYLIQLARÍNAN PAYDALANÍWDÍN BÚGINGI JAǴDAYÍ HÁN ONÍN PERSPEKTIVALARÍ	35
3.1.	Qaraqalpaqstanda Respublikasında tábiyiy baylıqlardan paydalanıwdıń búgingi kúndegi jaǵdayı	35
3.2.	Qaraqalpaqstan Respublikasında mineral tábiyiy baylıqlardan paydalanıwdıń perspektivaları	57
	Juwmaqlaw	62
	Ádebiyatlar.....	68

KIRISIW

Magistrlik dissertaciyası temasınıń tiykarlanıwı hám aktualıǵı:

Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵı túrli mineral shiyki zatlarǵa bay ekenligi menen belgili esaplanadı. Bul mineral shiyki zat qorları óziniń perspektivalı bolıwı menen dıqqatqa ılayıq. Bul territoriyalarda alıp barılǵan dáslepki izertlewlerden baslap-aq mineral shiyki zat baylıqlarınıń iri kánleri tabıldı. Bul mineral baylıqlar birinshiden túrleri jaǵınan, ekinshiden geologiyalıq qorı jaǵınan mol bolıp esaplandı. Usı mineral resurslardı xalıq xojalıǵındaǵı áhmiyeti hám paydalanıw baǵdarları boyınsha janılıǵı-energetikalıq, metallurgiyalıq, ximiyalıq, qurılıs ushın hám azıq-awqat ushın áhmiyetke bóliwge boladı.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jıl 12-yanvarda qabıl qılınǵan «Tebinbulaq káni negizinde kán-metallurgiya kompleksi qurılısı investiciya joybarın ámelge asırıw barısındaǵı islerdi jetilistiriw haqqında»ǵı PQ-3473 sanlı Qararı respublikamız aymaǵında temir rudası qazıp alıw boyınsha ilajlardıń elede jetilistiriliwine tiykar bolıp xızmet qıldı.

Degen menen búgingi kúnde respublikamızdın tábiyiy mineral baylıqları tolıǵı menen úyrenilgen dep ayta almaymız. Keń maydandı iyelep jatırǵan Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında tariyxıy geologiyalıq dáwirlerde qáliplesken mineral baylıqlardıń kem úyrenilgen hám ele anıqlanbaǵan qorlarınıń bar ekenligi sózsiz. Sonıń menen bir qatarda anıqlanǵan tábiyiy baylıqlardıń mámleketimiz ekonomikasına qosıp atırǵan úlesi analizlewdi talap etedi.

Mashqalanıń úyrenilgenlik dárejesi: Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında tarqalǵan mineral baylıqlardı úyreniw jumısları menen O.S.Vyalov, A.I.Smolko, M.M.Rogov, A.M.Akramxodjaev, A.A.Bakirov, Z.M.Akramov, A.G.Babaev, A.A.Borisov, I.I.Bikov, Yu.M.Vasilev, A.A.Valiev, V.G.Gavrilov, I.G.Granberg, R.G.Garetskiy, Yu.N.Godin, G.K.Dikenshtein, E.A.Jukov, E.M.Kazakov, V.G.Kots, N.S.Melnichuk, V.I.Popov, N.I.Pridnev, K.A.Nabiev, B.B.Tal-Birekshi, L.P.Polkanova, V.P.Polyakova, I.S.Rodilskiy, I.V.Skvortsov, Yu.A.Fedotov, M.M.Charfgin, I.N.Shebueva, A.E.Shlezinger, V.I.Shraybman, V.M.Kochetnova, J.A.Gruzkin, J.Somonov, J.Yuldashev, S.S.Shulc, A.Rafikov,

J.Samanov, J.Matmuratov, A.Bekpolatovlar menen shuǵıllanǵan bolıp, olar aymaқтаǵı tábiyiy baylıqlardıń túri hám qorları boyınsha bahalı maǵlıwmatlar qaldırǵan.

Izertlewdiń maqseti hám wazıypaları: Bul izertlew jumısınıń tiykarǵı *maqseti* Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵınıń geografıyalıq jaylasıwın, tábiyiy shárayatın, tábiyiy baylıqların úyrene otırıp, aymaқтаǵı mineral baylıqlardan sanaatta paydalanıwdı elede jedellestiriw. Olardan sanaatta paydalanıw arqalı mámleketimizdiń ekonomikalıq potencialın kóteriw, jańadan jumıs orınların jaratıw hám jańa sanaat orayların payda etiw. Paydalı qazılma baylıqlardan paydalanǵan waqıtta qorshaǵan ortalıqqa keń túrde tásir etiw hám ekologiyalıq teń salmaqlılıqtıń buzılıwınıń aldın alıw, jańadan payda bolǵan sanaat oraylarında jumısshılarǵa hám olardıń shańaraq aǵzalarına qolaylı turmıs shárayatın jaratıw izertlew jumısınıń baslı maqseti esaplanadı.

Usı maqsetti ámelge asırıw ushın tómendegi *wazıypalar* belgilep alındı:

- Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında jaylasqan mineral shiyki zat baylıqlarınıń túrleri hám olardıń qorların anıqlaw;
- respublikamız aymaǵında tarqalǵan mineral shiyki zat baylıqlarınıń klassifikaciyasın ámelge asırıw;
- Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında jaylasqan mineral baylıqlardıń mámleketimiz ekonomikasın rawajlandırıwǵa qosqan úlesin úyreniw;
- respublika aymaǵındaǵı mineral shiyki zat baylıqlarınan paydalanıwdıń búgingi kúndegi jaǵdayın analizlew, sonday-aq, bul baylıqlardan paydalanıw perspektivasın bahalaw hám boljaw.

Izertlew obykti Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵı.

Izertlew predmeti Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında jaylasqan mineral shiyki zat baylıqlarınıń geografıyalıq jaylasıwı hám bul resurslardan sanaatta paydalanıwdı rawajlandırıw ózgeshelikleri.

Izertlew usılları. Dissertaciyada tariyxıy-reproduktiv analiz, statistikalıq-matematikalıq, kartografıyalıq, ekstrapolyaciya, geografıyalıq salıstırıw hám kartografıyalıq usıllar qollanılǵan.

Izertlewdiń ilimiy jańalıǵı: magistrlik disseertaciyasında aldın ilimiy problema bolıp kóterilmegen Tebinbulaq titan-magnetitli ruda káni tiykarında jumıs baslawı kútilip atırǵan taw-kán metallurgiya kompleksi haqqında qatar maǵlıwmatlar keltirilgen;

- Qaraqalpaqstannıń janılıǵı-energetika resurslarınan paydalanǵan halda sanaatınıń rawajlanıw kórsetkishleri ashıp berilgen;

- Tebinbulaq titan-magnetitli ruda káni tiykarında keleshekte payda bolatuǵın metallurgiya kompleksi haqqında maǵlıwmatlar berilgen;

- Aral akvatoriyasındaǵı neft-gaz resurslarınıń perspektivalı zapasları haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Izertlew nátiyjeleriniń ilimiy hám ámeliy áhmiyeti. Izertlew jumısı boyınsha alınǵan maǵlıwmatlar hám alǵa qoyılǵan perspektivalıq planlar Qaraqalpaqstan sanaatın rawajlandırıwda, baspadan shıǵıp atırǵan geografiya sabaqlıqlarına qosımsha maǵlıwmatlar kirgiziwge múmkinshilik beredi.

Izertlew nátiyjeleriniń ámeliy áhmiyeti, dáslepki alınǵan tiykarǵı juwmaq hám usınıslardan sanaattı rawajlandırıwda strategiya hám koncepciyasın, regionnıń social-ekonomikalıq rawajlanıwına baǵıshlanǵan maqsetli mámleketlik baǵdarlamalardı dúziw ushın paydalanıladı. Bul maǵlıwmatlar joqarı oqıw orınlarınıń oqıw procesi ushın da áhmiyetli esaplanadı.

Jumıstıń metodı hám metodologiyası. Magistrlik dissertaciyanıń metodoliyalıq tiykarları sıpatında Qaraqalpaqstan geografiyası, ekologiya hám ekonomikalıq-socialıq geografiya iliminde jaratılǵan ilimiy ideya hám koncepciyalar xızmet etedi. Sonday-aq, jumısta sistema-quram, maqsetke dástúriy jantasıw, statistikalıq, kartografiyalıq, geografiyalıq izertlew, ekstrapolyaciya hám basqa izertlew usıllarınan paydalanılǵan. Hádıyse hám qubılıslardı úyreniwde topologiyalıq hám rayonlastırıw metodları qollanılǵan.

Izertlew nátiyjeleriniń isenimlilik, birinshi gezekte jumısta Ózbekstan Respublikası Geologiya komiteti, Uzbekneftegaz MK hám Qaraqalpaqstan Respublikası Statistika basqarmalarınń statistikalıq maǵlıwmatlarınan paydalanılǵanlıǵı menen tiykarlanadı, sonday-aq, magistrant tárepinen alıp

barilgan ilimiy izleniwler jumistın informaciyalıq fundamenti esaplanadı.

Magistrlik dissertaciyasında tómendegi ádebiyatlardan paydalanıldı:

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevtin miynetleri;

Ózbekstan Geologiya komiteti maǵlıwmatları.

Dissertaciyanın dúzilisi hám kólemi. Dissertaciya quramı kirisiw, úsh bap, juwmaqlaw, paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat. Dissertaciyanın kólemi 71 betti quraydı.

I BAP. QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNÍN GEOGRAFIYALÍQ JAYLASQAN ORNÍ

1.1. Geografiyalıq jaylasqan ornı hám jer beti dúzilisi

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń jer maydanı 166,6 mıń km² bolıp, Ózbekstannıń arqa-batıs bóliminde jaylasqan oǵada úlken aymaqtı iyeleydi. Ol arqa, arqa-shıǵıs hám arqa-batıs tárepten Qazaqstan Respublikası menen 975 km aralıqta, qubla hám qubla-batıs tárepten Túrkmennistan menen 750 km aralıqta, qubla hám qubla-shıǵıs tárepten Ózbekstan Respublikasınıń Xorezm, Buxara hám Nawayı wálayatları menen 540 km aralıqta shegaralasadı. Onıń siyasiy shegaraları tábiyyıy geografiyalıq jaqtan Ústirt platosı, Aral akvatoriyası, Qızılqum shóli hám Ámiwdárya deltasınıń qubla táreplerinen ótedi. Ámiwdárya 100 km den aslam aralıqta shegara wazıypasın atqaradı. Qaraqalpaqstan aymaǵınıń koordinatası 40⁰55¹ hám 45⁰35¹ arqa keńliklerdiń hám 56⁰00¹ jáne 62⁰24¹ shıǵıs boylıqlardıń aralıǵın iyeleydi. Respublikanıń aymaǵı batıstan-shıǵısqa qaray 660 km.ge, al arqadan qublaǵa qaray 420 km.ge sozılıp jatır.

Geografiyalıq jaylasıw ornı haqqında sóz etsetuǵın bolsaq, Qaraqalpaqstan Evraziya materiginiń oraylıq bóliminde, Turan oypatında jaylasıp, Ámiwdáryanıń burınǵı hám házirgi deltasın, batıs Qızılqum hám Ústirt platosınıń arqa-shıǵısın óz ishine qamtıydı.

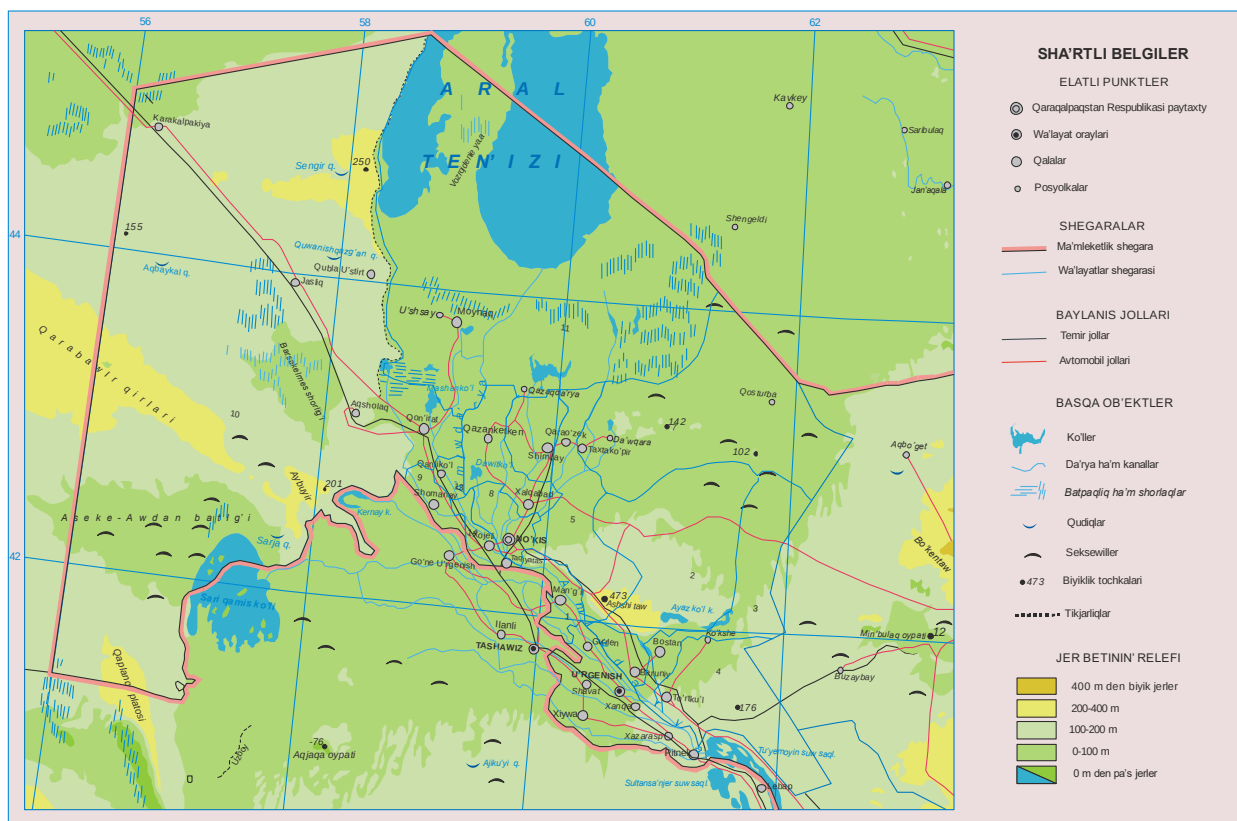
Qaraqalpaqstan Respublikasınıń aymaǵı Tómeni Ámiwdárya tábiyyıy geografiyalıq úlkesine kiredi. Tómeni Ámiwdárya tábiyyıy geografiyalıq úlkesi óz ishine Ámiwdárya - áyyemgi hám házirgi zaman qatlamların óz ishine aladı. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń aymaǵı shól hám yarım shól zonasına kiredi. Respublika aymaǵı batısta Ústirt tegisligi, qubla-batısta Turkmenistan menen shıǵısta Qızılqum menen arqada Aral teńizi menen shegaralasadı. Aral quyarlıǵında Tómeni Ámiwdáryanıń jer maydanı 46 mıń km² di quraydı. Tómeni Ámiwdárya úlkesi qubla-shıǵıstan arqa-batısqa qaray keńeyip hám páseyip baradı. Ülke qubla-shıǵısta Túyemoyın qısnaǵınan baslanıp Aral teńizine shekem dawam etedi.

Házirgi waqıtta Aral teńizi qáddiniń páseyip barıwı menen bul keńlik bir qıylı emes. Túyemoyın qısnaǵınan ótkennen keyin úlkeniń aymaǵı azlap keńeyip 10-12 km ge, al eń biyik jeri 150 metrge shekem jetedi.

Taqıyatas qısnaǵınan arqa-batısqa qaray Ámiwdáryanıń házirgi zaman deltası baslanadı. Delta bul bólimde keńeyedi (140-150 km) hám páseyip eń keń jeri 40-95 km ge túsip qaladı.

Tómengi Ámiwdárya úlkesi tiykarında por dáwiriniń qatlamları jaylasqan. Onıń ústin paleogen, neogen hám antropogen dáwirlerdiń allyuvial qatlamları (saz, sazlı qum, qumlaq hám basqalar) qaplaǵan. (Rafikov 1997). Eń jas qatlamlar Aral teńizi qurǵaǵan ultanı aymaqları bólimi bolıp onıń quramın duzlar, qum hám qumlaqlar quraydı. Úlkede tábiyiy baylıqlar dep hár qıylı duzlar, qurılıs materialları Sultan Wáyisda mramor, temir rudası h.t.b. tarqalǵan.

TA'BIIY KARTA

1-karta. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń tábiyiy kartası

Antropogen faktorlardıń tásirinde ózine tán jer ústi ekosistemaları qalıplesken. Irrigaciya landshaftlarına dárya suwlarınń baylanıwı tásirinen bul sistemalarǵa tásirler óziniń hár tárepleme hám komplekslilik qásiyetlerin júzege

keltirgen. Ásirese, shól zonalarında tábiyy gidrogeologiyalıq hám gidrologiyalıq rejimlerdiń buzılıwı júdá keń maydanlarda tábiyy jaǵdaylarınıń sezilerli dárejedegi ózgeriwine alıp keldi.

Buǵan ayqın mısál retinde Ámiwdárya hám Sırdárya, Zarafshan hám bul aymaқтаǵı kanallar hám suw saqlaǵıshlar, sonday-aq qashırma suwlardı qabıl etiwshi suw obyektleri basseynlerinde júzege kelgen hám kelip atırǵan tábiyy ózgerislerdi kirgiziwge boladı. Joqarıda ayılǵanlardan sonday-aq, ekologo-geografiyalıq izertlewlerdi agrogeografiya jer-suw resurslarınan paydalanıw konsepciyaları, awıl xojalıq landshafttanıw teoriyası hám metodikaları haqqında kóplegen ilim izertlewshiler tabıslı jumıslar alıp bardı (N.I.Bazilevich, B.A.Bikov, S.V.Viktorov, E.A.Vostokova, I.P.Gerasimov, M.A.Glazovskaya, D.N.Kashkarov, V.A.Kovda, A.Popov, D.V.Panfilov, L.E.Rodin, A.A.Rode, B.A.Fedorovich, Z.Sh.Shamsutdinov h.t.b).

Ótken ásirdiń 80-jılları ekolog hám geograf ilimpazlarda úlken qızıǵıwshılıq úlken qızıǵıwshılıq tábiyy sistemalardıń shólkemlesiw mashqalaları házirgi ózgerisler dinamikası nızamlıqları, ekosistemanıń biologiyalıq ónimdarlıǵı, zonallıq ózgeshelikleri duz toplanıw hám kóshiw, topıraq payda bolıw procesleri mashqalaları shólistanǵa aylanıw tásirleri keń úyreniliwine qaratıldı.

Usı dáwirde baslap arid zonaların tábiyy ortalıǵı tereń hám tez pát penen qayta payda boldı hám ózgerislerdi basınan keshire basladı. Sonıń ushında geografiyalıq ortalıq hám biotalar retinde jańa nızamlıqlardıń ashılıwı hám izertleniwi áhmiyetli esaplanadı. Bul nızamlıqlar tiykarında geografiyalıq aymaқтаǵı biotikalıq komplekslerdiń joqarı dárejedegi sukcessionlıq dárejeleri kiredi (Zaletaev 1985). Házirgi dáwirdegi tábiyy ortalıqtıń ózine tán rawajlanıw baǵdarın sapa jaǵınan ayırıqsha izertlew predmeti retinde geografiyalıq ekologiya baǵdarın tábiyy ortalıqtıń ózgeriwi jaǵdayında ekologiya hám geografiya mashqalarınıń rawajlanıw nızamlıqların úyreniwdi áhmiyetli predmetler qatarına kóterdi. Bul bolsa keyingi rawajlanıw dáwirinde óziniń tiykarǵı sheshiw máseleleri qatarına tábiyy ortalıqtıń qalıplesiw barısı, ózgeriwi waqtındaǵı tábiyy sistemalar

bağdarların analizlew, ekosistema hám landshaftlar dúziw ekologiyalıq-geografiyalıq boljawlardı óz ishine aladı.

Qaraqalpaqstan Qızılqumınıń topıraq túrlerin Ámiwdárya deltasına salıstırǵanda pútkilley ózgeshe. Aymaqtıń tiykargı topıraǵınıń túrlerine qumlar menen sur qońır topıraqlar jatadı.

I.2. Geologiyalıq dúzilisi hám geomorfologiyalıq sıpatlaması

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń aymaǵı Turan epigercin plitasında jaylasqan bolıp, óziniń geologiyalıq rawajlanıwı dáwirinde kóplegen paleotektonikalıq hám paleogeografiyalıq qubılıslardı basnan keshirgen.

Arxey erasında respublika aymaǵı tolıǵı menen teńiz ultanında bolǵan. Bul teńiz suwında ápiwayı bir kletkalılar hám bakteriyalardıń geypara túrleri ushırasqan.

Proterazoy erasında da respublikamızdıń aymaǵı teńiz ultanında bolǵan. Bul teńiz suwında bakteriyalar hám vodorosiller jasaǵan. Usı tiri organizmlerdiń shógiwi nátiyjesinde qurılıs materiallarınıń qáliplesiwi baslanǵan.

Paleozoy erasınıń devon dáwirinde respublikamızdaǵı dáslepki qurǵaqlıq – Ústirt massivi payda bolǵan. Tómengi taskómir dáwirinde Ámiwdárya deltası da qurǵaqlıqqa aylanadı. Biraq, joqarı taskómir hám perm dáwirlerinde qaytadan teńiz ultanına túsip qaladı. Joqarı perm dáwirinen baslap pútkil respublikamız aymaǵı gercin taw payda bolıw procesiniń tásirinde boldı. Klimat sharayatı qurǵaq hám ıssı bolǵan. Bul erada dáslepki omırtqasız haywanlardan baslap qurǵaqlıqta jasawshı eń iri jerbawırlawshı haywanlar qáliplesken, paporotnik tárizli ósimlikler rawajlanǵan. Jer astı paydalı qazılmalarınan fosforitlerdiń, as duzı hám reńli metallardıń payda bolıwı menen xarakterlenedi.

Mezozoy erasınıń trias dáwirinde respublikamız aymaǵında gercin tawlarınıń qıyralıwı hám tegisleniwi júzege kelgen. Aymaq tolıq qurǵaqlıqqa aylanǵan. Joqarı yura hám por dáwirlerinde qaytadan teńiz basıwı júz berip áyyemgi Tetis okeanınıń shelf bólimine tuwrı kelgen. Klimat oǵada ıssı hám qurǵaq bolǵan.

Kaynozoy erası paleogen dáwiriniń ortalarda tektonikalıq háreketler ádewir kúsheygen, nátiyjede teńiz pútkilley sheginip Turan plitası júzege kelgen.

Respublikamızdın aymağı uzaq geologiyalıq dáwirlerde teńiz astında bolǵanlıǵı sebepli shógindi qatlamlı jınıslar keń tarqalǵan. Biraq bul qatlamlardıń qalınlıǵı hámme jerde birdey emes, ayırım jerlerde 300-500 m den 5000-6000 m ge shekem jetedi. Geypara jerlerde bul shógindi jınıslar joq, áyyemgi fundament jer betine shıǵıp atır. Ámiwdárya hám Aral teńiziniń qashan hám qalay payda bolǵanlıǵı bolsa tórtlemshi dáwir menen tikkeley baylanıslı.

Qaraqalpaqstan jeri óziniń ústingi dúzilisi hám geologiyalıq qurılısı jaǵınan ayrıqsha tábiyǵıy geografıyalıq rayonlarǵa bólinedi. Egislikke qolaylı bolǵan Xorezm oypatı – Ámiwdáryanıń bir neshe deltalarınan turadı. Ámiwdárya áyyemgi waqıtlardan berli óz arnasın bir neshe ret burıp, ózgerтип aqqan. Olar áyyemgi Túyemoyın qısnaǵınan baslap Sarıqamısqa, Qırıqqızǵa, Xorezmge qaray hám Taqıyatas qısnaǵınan baslap Aralǵa qaray aqqan arnalar bolıp tabıladı. Ámiwdáryanıń sońǵı ańǵarına házirgi ańǵar dep ataladı. Bul ańǵarlar tolıǵı menen áyyemgi waqıtlardan usı waqıtqa shekem diyqansılıq ornı bolıp kiyatır. Bul ushın Xorezm oypatınıń ústki qurılısı suw shıǵarıwǵa jaqsı imkaniyat beredi. Sebebi, oypat beti dáslep batısqa-Sarıqamısqa qaray aqqan. Soń Sultan Wáyis tawınıń shıǵıs bólimi boylap aǵatuǵın Qızılqumnıń ishindegi Aqshadárya dep atalatuǵın ańǵarı arqalı Aral teńizine quyıla baslaǵan. Ámiwdáryanıń házirgi deltası Taqıyatas qısnaǵınan baslap arqaǵa-Aral teńizine kem-kemnen páseyip baradı.

Qaraqalpaqstan jeriniń túslik jaǵınan arqa batısqa qaray Qızılqum shóli sozılıp jatır. Qızılqumnıń beti Xorezm oypatınan ádewir biyik bolıp, ol Ámiwdáryaǵa jaqın jerlerde 50-60 metrge shekem ústirtlenedi. Hátte, Qızılqumnıń etegi áyyemgi tekshelengen suw jaǵalarınıń pishimin kórsetedi. Olarǵa xalqımız “Záńgi qoyǵan”, “Eshkijar” dep at bergen. Túyemoyın qısnaǵınan arqaǵa qaray yamasa Soqlı kóli oypatına qaray Qızılqumnıń beti kem-kemnen pásirek túse baslaydı. Tórtkúl qalası tusında arqadan batısqa qaray Sor bulaq kóline jaqın jerdegi Qarataw, Kókshe qusaǵan tóbelerge hám oypatlarǵa aylanadı. Soń bara-

bara Sultan Wáyis tawınıń basında Qızılqum beti kem-kemnen páseyip, Taqıyatas-Nókis qalaları arasında Ámiwdárya allyuvial shógindi jınısları menen qaplanadı.

Al, Qaraqum ústirtliginiń arqa etegi Qaraqalpaqstan shegarasınan Túyemoyın hám Dúldúl atalğan qısnaqları aralıqlarında ushlasadı.

Ústirt qırı Qaraqalpaqstannıń batısındaǵı kóp maydanlardı óz ishine aladı. Plato Aral teńiziniń batıs jaǵası menen Xorezm hám Sarıqamıs oypatlarınıń batıs jaǵası boyınsha 60-100 metr biyiklikte tik jaǵa jasaydı.

Ústirttiń ústi tegislik bolıp, onda hátteki kiyikti mashina menen quwıp uslawǵa da boladı. Qır beti háktas untaǵınan ibarat taslaq bolıp, geyde azlı-kem oypatlanıp yamasa dóńeslenip tóbeshikler jasaydı da, al gey jerlerde eski Alań qalasınıń qasındaǵı qudıqlarǵa uqsas uqsas shuqırlar da ushıraydı. Sonday-aq, xalıq arasında hayran qalarlıq ańızlardıń dórewine sebep bolǵan “Barsakelmes” oypatlıǵı da usı Ústirtte jaylasqan. Kóldiń ortasındaǵı eki atawshaǵa xalıq “shaytan qala” dep ataq bergen. Onıń ústine “Barsakelmeste” qara may bar, eger oǵan adam baraman dese, uyma batpaq tartıp ketedimish degen túrli sóz tarqalğan. Bul maǵlıwmatlar Qaraqalpaqstan húkimetiniń sorawı boyınsha 1936-jılı “Sredazneft” trestiniń aǵa injeneri A.M.Gavrilyan tárepinen tekserilgen. Bul oypatlıqtıń sırtı 1939-jılı hám 1943-jılları S.P.Tolstovtı da qızıqtırǵan edi. Biraq ol “Barsa kelmes” te el jaylaǵan hesh qanday belginiń joq ekenligin ańlaǵan. Al, 1952-jılı Taqıyatastaǵı “Sredazgidrostroy” tárepinen shólkemlestirilgen ekspediciya quramında avtor da “Barsakelmes” kólin izertlep kórgen edi. Biraq, “Barsakelmes” kóliniń geologiyalıq qurılısınıń ulıwma Ústirttiń geologiyalıq qurılısınan hesh qanday ayırmashılıǵı joq ekenligin ańlaǵan. Bular jónindegi ańız sózlerdiń payda bolıwı, al 1912-jılǵı Emba dáryası rayonında neft sanaatın shólkemlestirgen kapitalist Nobeldiń rus patshalıǵınan Ústirtte neft izlew ushın patent alǵanlıǵınan bolıwı kerek. Sebebi, bunday xabar sol waqıtta gazetalarda járiyalanǵan edi.

Al, Sultan Wáyis taw sisteması óz aldına besinshi tábiyǵıy rayon bolıp esaplanadı. Bul taw sisteması Nókis qalasınıń qubla-shıǵıs tárepinde júzlegen shaqırım qashıqlıqta jatır. Taw beti shuqır, tuwra hám kese jıralanǵan saylar menen bólingen. Tawlardı quraǵan jınıslardıń reńine yamasa formalarına qaray, taw

tóbeleri Aqtaw, Jumırtaw, Ashshıtaw, Qarataw, Qubataw sıyaqlı hár qıylı ataqlanğan.

Bul tábiyǵıy rayonlardıń geologiyasını belgili geolog ilimpazlardıń gruppaları izertlegen hám házir de kóplegen ekspediciyalar izertlep atır. Mısalı, 1913-1916-jılları Qaraqalpaqstandaǵı mezozoy hám kaynazoy jınısların A.D.Arhangelskiy geologiyalıq kartaǵa túsirgen, al Sultan Wáyis tawlıǵın quraǵan áyyemgi jınıslardı 1914-jılı A.R.Churakov geologiyalıq kartaǵa alıp, usı eki ilimpaz Tómengi Ámiwdárya geologiyalıq kartasını sıızıp, 1931-jılı basılǵan A.D.Arhangelskiydiń “Tómengi Ámiwdáryanıń geologiyalıq izertlew” degen miynetine tirkegen. Mine usı tártipte 1936-jılı A.K.Pek, A.N.Churakov “Sultan Wáyis tawı” atlı kitabın jazıp basıp shıǵardı. Oktyabr revolyuciyasınıń 40-jıllıq merekesine baǵışlanıp 1958-jılı basılǵan “Burınǵı awqamnıń geologiyalıq qurılısı” degen 3 tomnan ibarat miynette Qaraqalpaqstan geologiyasınıń materialları kóplegen avtorlar tárepinen jazılǵan. Biraq, Qaraqalpaqstan geologiyasınıń materialları juwmaqlanbay atır. Qaraqalpaqstan jer qurılısı paleozoy, mezozoy hám házirgi kaynezoy erasında payda bolǵan taw jınısların óz ishine aladı. Paleozoy jınıs jatıqlarına Sultan Wáyis tawların quraǵan biotit-slyudalı gneysler, mramorǵa aynalǵan háktaslar, kvarc slanecleri hám jer betine vulkan tásirinen atılıp shıǵıp dóregen porfiriterler jatadı. Bul áyyemgi metamorfozlanıp payda bolǵan jınıslar, tereńde suwıǵan vulkannan payda bolǵan granitti, granodiorit hám taǵı basqa intruziv jınıslardı óz ishine aladı.

Bul jınıslar jas jaǵınan keyingi waqıtqa shekem áyyemgi jınıslar dep atalatuǵın edi. Soń 1946-jılı P.P.Chuenko, A.I.Smolko, 1947-1948-jılları Ya.S.Vesnevskiy-mramorǵa aynalǵan háktaslardan iyin ayaqlı (braxiopod) mollusk baqanshaqların tawıp, sóytip, Sultan Wáyis taw jınıslarınıń geologiyalıq jasın anıqlaǵan. Qızılsaydan shıǵısqa qaray jaylasqan gneysler hám mramorǵa aynalǵan hák jınısları silur dáwiriniń orta gezinde, Qızılsaydan Aqtaw Aral quyarlıǵında jaylasqan kvarc slanecleri menen mramorlar devon dáwiriniń basında, al Aqtawdıń batısındaǵı Qoyanshıq, Sheyxjálil jáne Jumırtawdı quraǵan kvarc

slanecleri, mramor qatlamları menen porfirrit lavaları devon dáwiriniń ekinshi yarımında júzege kelgenligi belgili boldı.

Qaraqalpaqstanda paleozoy erasınıń tas kómir hám perm dáwirlerinde dóregen jınıslar ele ashılıp anıqlanǵan joq. Biraq Qaraqalpaqstan shegarasına jaqın oraylıq Qızılqumdaǵı Bókentawda joqarǵı paleozoy jınıslarınıń qumnan, konglomerattan, qıyırshıq taslardan turatuǵınlıǵı belgili. Bul jınıslar qurǵaqlıq jaǵdayda shókken, yaǵnıy Qızılqum beti sol waqıtta qurǵaqlıq bolǵan dep dálillewge boladı. Mezozoy erasınıń trias hám yura dáwirlerinde dóregen jınıslar Qaraqalpaqstannıń jerinde ashılıp jatqanı belgisiz. Sonda da 1953-jılǵı “Sredazneftrazvedka” trestiniń jerlerdi buraw jumısı nátiyjesinde Túyemoyında 477 m, Sultan-Sanjar dúz kólinde 500 m. tereńlikte yura jınısları ósimlik tańbası bar qızǵısh, aq, qara, qońır, tarǵıllanǵan qatlamlar toplamı túrinde anıqlandı.

Por dáwiriniń birinshi yarımında payda bolǵan taw jınıslarınan haywanat nusqaları tabılmaǵanlıqtan, A.D.Arxangelskiy Xojakól jaǵasındaǵı kók túsli ılaydı soraw belgisi menen por dáwiriniń dáslepki aptalb gorizontı dep kórsetken edi. Endi, 1958-jılǵı burawlawdan soń, Ózbekstan Ilimler akademiyasınıń 1956-jılı N5 jurnalında basılǵan, G.J.Jukova óz statyasında: Ámiwdárya quyarlıǵında por dáwiriniń tómengi aptalb shókpeleri - Túyemoyında 306 m tereńlikte ushıraytuǵın kók peschanik, dolomit, mayda qum, mergel hám shıǵlım konglomerat toplamınan turadı, al 180 m tereńlikten kómirge aylanıp baratırǵan ósimlik hám haywanat qazbaları bar, qara qońır peschanik, orpań mayda qum qatlamları qabatlasıp toplanǵan, jınıs quramı hám ishine alǵan haywanat nusqaları Ámiwdárya quyarlıquyarlıǵındaǵı alb teńiziniń Evropadaǵı Ural-Emba hám Buxaradaǵı alb teńizleri menen baylanısıp turǵanın dálilleydi dep jazadı.

Por dáwiriniń ekinshi yarımınıń senoman-turan basqısh shógindileri qumlı ılay jınıslardan turıp, keń Qızılqum üstirtliginde jatqızılǵan. Olar dárya betinen ádewir biyik hám quramı jaǵınan keń, üstirtlik boyınsha ózgerip ushıraydı. Mısalı, ol shógindiler Sultan Wáysis tawına jaqın jerlerde qumlıq, peschanik bolsa, batısıraǵında. Bestóbede, shıǵıs tárepindegi Túyemóyında, Menshiklide totıqqan shıǵlım, mayda konglomerat toplamına aylanadı. Bul konglomerat quramında bas

ayaqlı mollyuska ammonit hám plastinka saǵaqlı mollyuska baqanshaqları bar. Ásirese Bestóbe-Taxiatash qısnaǵı aralquyarlıǵında ammonit baqanshaqların kóp tabıwǵa boladı. Usı ayılǵan qumlı ılay konglomerat Ámiwdárya quyarlıquyarlıǵında Jılanqırda, Xojelide, Qırantawda, Moynaqta, Qońırattaǵı Qızıljar tóbelerinde bar.

Turannan sońǵı senon basqıshındaǵı shógindi toplamlar fosforit qatlamshası menen baslanadı. Fosforit eki qabıqlı plastinka saǵaqlı mollyuska baqanshaqlarınıń bólekshelerinen turadı. Sol bóleksheler Xojeli, Taxiataş, Nókis dógeregindegi háktas tası brekchiy sıyaqlı háktas dep ataladı. Usı fosforit qatlamınan soń háktaslı ılay shókken, onıń qalınlıǵı Túyemoyında, Menshiklide 30 m ge shekem baradı, al arqaǵa qaray aq por sıyaqlı mergelge aylanadı, biraq bul mergel Qızılqum betinen shamallanıp juwılıp ketken, ol tek guwa qaldıq esabında Sultan Wáyis tawında, Xojakólge túser jerdegi sayda, Nazarxan tusındaǵı Aqbuwrılada, Ámiwdárya quyarlıquyarlıǵındaǵı Porlıtaw tóbelerinde saqlanǵan. Al sol mergel untaqları totıqqan untaq taslaq bolıp, Nókis aeroportı, Bestóbe tusındaǵı ústirtliklerdi jawıp jatır. Mergel jınısınan soń qum hám peschanik shókken sol peschanik Túyemoyında 7 m qalınlıqta baqanshaqlı háktas tasına aylanadı.

Por dáwiriniń eń joqarǵı basqıshı-datskiy gorizontı, aq reńli baqanshaqlı háktas qatlamı bolıp, Aral teńiziniń batıs jaǵasındaǵı Aqtumsıq, Shomanaydıń batısındaǵı Ústirt qırınıń Áybúyir jaǵasında jaylasqan. Mine, usı ayılǵan jınıs túrleri joqarǵı por dáwirindegi teńiz shuqırlıǵınıń bárhá ózgerip turǵanın kórsetedi.

Úshinshi geologiyalıq dáwir ekige bólinip sıpatlanadı; onıń tómengi bólimi paleogen, joqarǵı bólimi neogen dep ataladı.

Paleogen waqtında toplanǵan shógindi jınıslar kók qońır ılay bolıp joqarılaǵan sayın qızǵısh gips kristalı ushıraytuǵın ılay toplanǵa aylanadı, ol 100 metr biyikten ibarat. Ústirt qırınıń tikjarlarınıń tómengi yarımın quraydı. Sol kók gipsli paleogen ılayınan Qusxana, Beltaw, Qızılqumdaǵı Balıqbay qırı, Sultan Wáyis tawınıń shıǵısındaǵı Táji qazǵan qudıǵınıń qasındaǵı tóbeler quralǵan.

Neogen waqtında shókken jınıslar biziń respublikamızda tek Ústirt qırında ushıraydı, olar Ústirt qırınıń joqarǵı yarımın quraydı, ádep ol 2-3 m qalınlıqta

gipsli qońır qızıl reńde gipsli ılayǵa aylanadı. Bul gipsli ılay Ústirt qırlarında turaqlı bolıp, geyde sarı qum, gipsli qumtas, Aqjarda konglomerat, Qońırat temir jol stantsiyası tusına jaqın jerlerde iri angidrit gips kristalları menen bayıydı. Shomanay tusındaǵı Qara tóbe hám Qızıl taw tumsıqlarında 10 m qalınlıqqa shekem gips suglinogine aylanadı. Usı gipsli gorizontqa xarakterli nárese Shomanay tusında por jınıslarınan juwılıp kelgen fosforit galkaları, aǵash sınıqları, taǵı teńiz sút emiziwshileriniń hám akula balıqlarınıń tis qaldıqları tasqa aynalǵan túrde tabıladı.

Bul gipsli ılaydan soń por sıyaqlı aq mergel, onıń ústingi jaǵına sarǵısh aq baqanshaqlı háktas toplanǵan. Usı háktas qatlam Sarmat teńiziniń shókpesi dep ataladı. Ústirt sol Sarmat izvestnyagı menen tegis jabılǵan. Sonlıqtan Ústirt beti tegis hám taslaq. Bul jınıstıń jaylasıwı Sarmat ásirinen soń Ústirt betinde qaytadan teńizdiń bolmaǵanlıǵın dálilleydi.

Al Qaraqum ústin quraǵan 5-10 m qalınlıqta shókken mergelli jınıs Sarmat ásirinen sońǵı Aqshaǵıl ásirinde payda bolǵan teńiz jaǵasınıń shókpesi dep ataladı. Bul qızǵısh mergelli ılaydan haywanat nusqası tabılmaǵan, sonlıqtan da, bul mergelli ılay jınısların dáslep A.D.Arxangelskiy “Xiywa qatlamı”, S.I.Ilin “Teńiz kól”, A.S.Kushnar “Turan”, A.N.Smolko “Áljik” jınıs toplamı dep hár bir izertlewshiler olardı ózinshe atap sıpatlap jazǵan. Keyingi waqıtta A.P.Yamnov “Úngiz ańǵarı” sırtındaǵı toplam, al Qızılqum ústindegi aqshaǵıl shókpesi “Qızılqum” ústindegi toplam dep sıpatlap jazıp, dáslepki atamalarǵa ózinshe jańa ataq berdi. Qaraqum betinde qızǵısh mergelli ılay quramındaǵı shıǵlım qum dánesheleri totıqqan qaraltım tús beredi, al Qızılqum qatlamı - orpań, mayda dánesheli qumnan hám mergel galkalarınan dóregen konglomerat toplam bolıp, ol geyde ishine alǵan haywanat nusqaları menen hám qatlamınıń qalınlıq jaǵınan turaqsız bolıwı menen áyyemgi Ámiwdárya hám Zarafshan dáryalarınıń allyuviy shókpelerinen ajıraladı, sonday-aq ol dushshı suwlı teńiz jaǵa shókpesi ekenin dálilleydi. Jáne olardı tórtinshi geologiyalıq dáwir basındaǵı Baku teńizi dep atalatuǵın áyyemgi Kaspiy teńizine qaray aqqan dáryalardıń juwıw waqtında toplanǵan shókpe dewge boladı. Aqshaǵıl ásiriniń teńiz jaǵa shókpeleri, 1951-1958

jılları artezian suwların izlew waqtında Taxtakópir hám Qońırat rayonlarında 70 metr tereńlikten de ashılǵan.

Tórtinshi geologiyalıq dáwir shókpe jınısları keń Qızılqum, Qaraqum sahraların, Ústirt qırın hám Xorezm oypatın jawıp jatır. Olar áyyemgi kól shókpesi, Aral teńizi shókpesi, dárya allyuviası, ximiyalıq duz shókpeleri dep ataladı hám Sultan Wáyis tawı ústindegi prolyuviy-qıyırshıq untaqları, tegis ústirtliklerdi japqan elyuviy taslaqları, organizmler tárepinen qayta islengen ónimdarlı topıraq, shamaldıń suwırıwınan dóregen órkeshlengen kóshpe qumlardı hár tárepleme sıpatlap jazıwǵa boladı. Biz bul jerde olarǵa tek qısqasha ulıwma túsinik beriw menen ǵana sheklendik.

Tórtinshi geologiyalıq dáwir basında shókken kól shókpesine - Sarıqamıs ultanına shókken Sarmat ásiriniń izvestnyagı hám mergellerdiń untalıp, galkaǵa (shaǵıl tasqa) aynalǵan bóleksheleri menen qum hám ılay shógindi toplamlarına ayıladı. Sol áyyemgi kól shógindilerine Xorezm oblasti, Tórtkúl, Beruniy rayonlarınıń jerlerinde shókken jınıslar da jatadı. Olar shıǵım qumlardan turadı. Tórtinshi geologiyalıq dáwirdiń basında Aral teńizine jaqın jerlerde usı teńizdiń qáddinen tórt-bes metr joqarıda jatırǵan kardium edulya mollyuskasın ishine alǵan galkalı qum - Aral teńizi shógindisi dep ataladı. Bul shógindi shókken waqıtta Aral teńiziniń suwı házirgi qáddinen tórt-bes metr joqarıda bolǵan. Ol shógindi jınıslarınıń nusqaları Qońıratıń batısında Qarawımbet duz kóli dógeresinde, Beltawdıń arqa tárepinde ushırasadı. Bul shógindiler Sarıqamıs kóliniń ultanında da bólek-bólek maydanshalarda ushıraydı. Usı shógindilerge tiykarlanıp, Aral teńizin kóp jıllar izertlegen A.Berg óziniń 1908-jılı basılǵan “Aral teńizi” degen monografiyasında: Aral teńizi jaqında, tórtinshi geologiyalıq dáwir ishinde dóredi hám bul teńiz Sarıqamıs, Uzboy ańǵarları menen Kaspiy teńizi arqalı Qarateńizge baylanısqan, sonlıqtan Qara teńiz mollyuskası migratsiyalanıp keldi dep dálillemekshi bolǵan edi. Bul ilimiy pikirler jaqın waqıtqa shekem kóp geologlar hám tariyxshılar tárepinen quwatlanıp ta kelindi. Biraq 1913-1917-jılları Ámiwdáryanıń quyarlıǵında geologiyalıq izertlewler júrgizgen. A.D.Arxańskiy de bul mäseleni izertlegen hám ol basqa ilimpazlar menen birge Bergtiń bul

boljawın biykarğa shıǵardı. Bergtiń boljawları rustıń belgili shıǵıstı izertlewshi ilimpazı V.V.Bartoldtı da jańılistırǵan edi. Bul kóz qaraslar S.P.Tolstovtı da qızıqtırdı. Ol 1939-1943-jılları Uzboy dáryasınıń aqǵarın tekseriw juwmaǵında hám 1948-jılǵı basılǵan óziniń “Áyyemgi Xorezm civilizaciyasınıń izi menen” degen kitabında: “...Hesh qanday gúman joq, geolog hám tariyxshılar arasındaǵı tartıstıń geologlardıń paydasına sheshilgenligine hesh gúman qalǵan joq. Bartold naduris pikir tarattı. Uzboy dáryalarınan áyyemgi dáwirlerde suw aqpaǵan. Obruchevtiń “Adam jámiyetiniń úy nusqalarınıń qaldıǵı” dep oylaǵan qorǵanları el jaylaǵan orın emes. Olar burınǵı orta ásirdegi Úrgenshten Xorasangá tartılǵan kárwan saraylar: házir de sol joldan Xorezmnen Qızıl arvat qalasına kárwan júrip turadı”, dep jazdı ol (306-bet).

Tórtinshi geologiyalıq dáwirdiń usı ayılǵan Sarıqamıs kóli shóğindisi hám kardiumlı Aral shóğindisi dep atalatuǵın jınıslar qatarında Sultan Wáyis tawlarınıń ústindegi qıyırshıq untaq shebeń, dresva yamasa taw qumı, gips suglinoklar, Qızılqum eteginde delyuvıy, üstirtlerdegi elyuvıy shamal suwırıwdan payda bolǵan tógin formalı barxan, taǵı jal-jal bolıp jatqan órkeshlengen kóshpe qumlar toplanǵan. Xorezm oypatlıǵı dáryanıń shóğindi ılayı hám jılkóz shege menen tola baslaǵannan-aq adam jámiyeti dárya ańǵarın jaǵalap qonıs basqan, sol sebepli Xorezm oblasti, Tórtkúl, Beruniy rayonlarınıń jerlerinde mádeniy diyqansılıqtı suwǵarıwdan shókken jáne qala ornındaǵı shóğindiler dep atalatuǵın jınıslar da bar. Juwmaqlap aytqanda tórtinshi geologiyalıq dáwirdegi yamasa jańa zaman shókpe jınısların izertlew adam jámiyetiniń tariyxın úyreniwde, partaw jerlerdi ózlestiriwde, ónimli topıraqtanıw hám injenerlik geologiyada úlken áhmiyetke iye.

1.3. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń klimatı hám klimat resursları

Qálegen aymaqtıń klimatın payda etiwshi faktorlarǵa geografıyalıq orın, relyef, okean hám teńizge jaqın-uzaqlıǵı, atmosfera cirkulyaciyası tásir etedi. Bul faktorlar álbette biziń respublikamızdıń klimatınıń payda bolıwına da tásir etedi.

Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵı arqadan-qublaǵa 420 km.den aslam aralıqta sozılıp jaylasqanlıǵınan Quyashtan keletuǵın nurlı energiyanıń muǵdarı

territoriyanıń barlıq jerlerinde birdey emes. Nátiyjede jıl boyına hár bir sm^2 137-145 kkal radiaciya aladı.

Jaz aylarında Quyash kók jiyekten $67-72^\circ$ qa shekem kóteriledi. Sonlıqtan da jaz máwsimi oǵada ıssı hám qurǵaq boladı. Úlkemizde samallar jaz aylarında arqabatıstan, qıs aylarında arqa-shıǵıstan kóbirek esedi. Báharde hámgúzde esken arqabatıs samalları nóser jawınlardı alıp keledi.

Qıs aylarında Quyash kók jiyekten $21-26^\circ$ qa shekem ǵana kóteriledi. Nátiyjede qısta kún qısqa, tún uzaq bolıp, suwıq hám qurǵaq hawa qalıplesedi. Qısta esetuǵın arqa-shıǵıs samalları arktikanıń suwıq qurǵaq hawa massaların alıp keledi.

Qaraqalpaqstannıń klimatı keskin kontinentallıǵı hám hádden tısqarı qurǵaqshılıǵı menen xarakterlenedi. Bunıń tiykargı sebebi onıń materik ishkerisinde jaylasıwı hám jer júzilik okean jáne teńizlerden oǵada uzaqta bolıwında. Sonıń menen birge Jer betiniń tiykarınan tegisliklerden ibarat bolıwı Arktika suwıq hawa massalarınń irkinishsiz kirip keliwine sharayat jaratadı. Bul faktorlar respublika klimatınıń júzege keliwinde jetekshi faktorlar esaplanadı.

Klimattıń kontinentallıǵı meteorologiyalıq elementlerdiń sutkalıq hám jıl boylıq barısındaǵı keskin ózgeriwinde seziledi. Mısalı, respublikamızdıń territorisi boyınsha jıl dawamındaǵı baqlanatuǵın hawanıń eń joqargı hám júdá tómengi temperatura dárejelerin bir-biri menen salıstırsaq, olardıń arasında úlken ayırmashılıqtıń bar ekenligin kóremiz. Ol Nókiste 78°C , Taqiyatasta 79°C , Jaslıqta 81°C , Karakalpakiyada 84°C , Tórtkúlde 71°C qa teń.

Qaraqalpaqstan Respublikası territoriyasınıń arqadan túslikke qaray ádewir uzaqqa sozılıp jaylasıwına baylanisli ondaǵı meteorologiyalıq elementlerdiń, ásirese hawanıń temperaturasınıń jaylasıwında zonallıqtıń payda bolıwı bayqaladı. Misali, Respublikamızdıń eń arqa sheti onıń túsliktegi rayonlarına qaraǵanda ortasha esap boyınsha qıs penen báharde 5°C qa, al jaz benen gúzde 3°C qa salqın ekenligin kóriwge boladı.

Professor L.N.Babushkinniń pikiri boyınsha jıllı, vegetatsiyalıq dáwirdiń basındaǵı hawanıń ortasha sutkalıq temperaturası 5°C hám 20°C arqalı turaqlı

túrde ótken sánelerdiń arası báhár, 20°C penen 20°C tıń aralıǵındaǵı jaz, hawanıń ortasha sutkalıq temperaturasınıń 20⁰ tan páseygen sánesinen 5°C arqalı ótiw sánesine shekemgi aralıq gúz dep esaplanadı. Gúzdegi 5°C penen báhárdegi hawanıń ortasha sutkalıq temperaturasınıń 5°C arqalı ótiw waqtına shekemgi dáwir qıs máwsimi dep júrgiziledi.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń klimatında zonalıqtıń seziliwi arqa hám qubla rayonlarda máwsimlerdiń baslanıwında hám tamamlanıwında bir qansha ayırmashılıqlarǵa iye.

Biziń respublikamızdıń diyqanları ushın oǵada juwapkerli máwsim bolǵan báhár barlıq tábiyiy-ekonomikalıq rayonlarında bir waqıtta baslanbaydı. Ádewir qublada jaylasqan Qubla rayonlarda, yaǵnıy Tórtkúl, Ellikqala, Beruniy, Ámiwdárya rayonlarında báhár mart aylarınıń ortalarında, al respublikamızdıń arqa rayonlarında ol bir yarım, eki háptedey keshigip, aprel ayınıń birinshi on kúnliginde ǵana baslanadı.

Qubla rayonlardıń agroklimatlıq resurslarınıń qalıplesiwinde Qızılqum hám Qaraqumnıń tásiiri kúshli boladı. Hawanıń ısıwı mart ayınıń birinshi on kúnliginen baslanıp, aprel aynan baslap pútkil aymaqta hawanıń ortasha temperaturası bir qansha joqarılaydı. Tórtkúlde aprel ayınıń ortasha temperaturası 14,5°C, Úrgenshte 14,5°C bolsa, bul kórsetkish Shımbayda 11,6°C, Qońıratta 11,3°C, Aral teńizi jaǵalarında boyında Moynaqta 8,5°C tı quraydı.

Respublikamızda jaylasqan meteorologiyalıq stanciyalardıń kórsetiwine qaraǵanda ósimliklerdiń vegetaciya dáwirinde effektiv temperaturalardıń jıyındısı paxta, salı hám basqa ıssılıqtı súyiwshi eginlerdi jetistiriw hámde olardan joqarı ónim alıw imkaniyatların beredi. Úlkede hawa temperaturasınıń joqarılıǵınan suw akvatoriyalarında (kóller, suw saqlaǵıshlar) kanallar hám kollektor tarmaqlarında puwlanıw muǵdarı bir qansha kúsheyedi.

Tómengi Ámiwdárya territoriylarında vegetaciya dáwiriniń xarakterli ózgeshelikleri sonnan ibarat, apreldiń birinshi on kúnliginde geyde hawanıń ıssı keliw jaǵdayları da júz berip turadı. Tap sonday jaǵday 2002-jılda baqlanǵan.

Qaraqalpaqstan sharayatında gúz máwsimi báhár máwsimine uqsap júdá qısqa 1,5-2 ay dawam etip, jaz hám qıs máwsimleri arasındagı ótkel máwsim esaplanadı. Gúz máwsimi ushın xarakterli oktyabr ayınıń ortasha temperaturası arqa zonada jaylasqan Shımbayda 9,4°C, Qońıratta 9,8°C, Qubla zonada jaylasqan Tórtkúlde 11,7°C.

Qısta Arktika suwıq massaları hám Sibir anticiklonlarınń tásirinde, ásirese arqa zonada hawa temperaturası keskin páseyedi. Yanvar ayınıń ortasha temperaturası Moynaqta 7,1°C, Shımbayda 7,0°C, Qońıratta 6,7°C, Nókiste 6,9°C, Tórtkúlde 4,1°C qa teń boladı. Qıs suwıq kelgen jılları jer ústi bólimi muzlawı 0,3-0,6 m.ge shekem baradı.

Qaraqalpaqstan Respublikası Oraylıq Aziyadagı eń qurğaqshıl rayonlardıń biri esaplanadı. Jıllıq jawın-shashın muǵdarı 80-130 mm átirapında bolıp, bul kórsetkish Karakalpakiya meteostanciyasında 135 mm, Moynaqta 98 mm, Shımbayda 90 mm, Nókiste 87 mm, Tórtkúlde 86 mm. Jıllıq jawın muǵdarı respublika aymaǵında ayırım jılları ózgeripte turadı. Mısalı, jawın-shashın kóp bolatuǵın mart ayında Tórtkúlde 93 mm.ge jetken. Al keyingi 20 jıl ishinde respublikamızda jawın-shashın muǵdarı kóbinese báhár aylarında jawadı. Bul óz gezeginde diyqansılıqqa, ásirese báhárdegi egilgen eginlerge oǵada úlken zıyanın tiygizedi. Jawın-shashınıń jıl dawamındaǵı bólistiriliwine názer taslasaq, 40% i báhárde, 20-25% i gúzde, 30-35% i qısta, 5-10% i jazda jawatuǵınlıǵın kóremiz. Jaz aylarında jawın-shashınıń oǵada az bolıwı awıl-xojalıq eginleriniń ósip rawajlanıwı ushın úlken tásir kórsetpeydi. Olardıń tiykargı rawajlanıwı suwǵarıw islerine baylanıslı.

II BAP. QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNÍN TÁBIYIY BAYLÍQLARÍNÍN TÚRLERI HÁM OLARDÍN GEOGRAFIYALÍQ JAYLASÍWÍ

2.1. Janılǵı-energetika resursları

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń aymaǵı paydalı qazılmalarǵa oǵada bay. Olar birinshiden túrleri boyınsha, ekinshiden qorları jaǵınan oǵada kóp. Qazılma baylıqlardıń ishinen janılǵı-energetikalıq, ximiyalıq, metallurgiyalıq hám qurılıs ushın kerekli qazılma baylıqlar sonday-aq azıq-awqatlıq áhmiyetke iye baylıqlar keń tarqalǵan. Ot-shóplik áhmiyetke iye bioresurslar hám bahalı jer astı suwları úlkemizdiń barlıq jerlerinde ushırasadı.

Qaraqalpaqstan aymaǵınıń paydalı qazılmalarǵa bay bolıwınıń tiykarǵı sebepleriniń biri onıń aymaǵınıń geologiyalıq dúzilisine hám relyefiniń tariyxıy dáwirler ishinde qalıplesiwine tikkeley baylanıslı. Qurılıs materialları Sultan Wáyis, Jumırtaw, Porlıtaw, Qusxanataw, Beltaw tóbeshiklerinde, Ústirt platosı hám Qızılqum shólistanlıǵınıń qumtaslı tóbeshiklerinde kóp ushırasadı.

Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵı neft-gaz resurslarınıń geografiyalıq jaylasıwına qaray tómendegi neft-gazlı investiciyalıq bloklarǵa ajratıwımız múmkin:

- 1) Aqtumsıq;
- 2) Quwanış;
- 3) Aqiyin;
- 4) Nasambek;
- 5) Qubla Úrge;
- 6) Aqsholaq;
- 7) Shaqpaqtı;
- 8) Sudoche;
- 9) Aral akvatoriyası.

Sonnan Aqtumsıq, Quwanış, Aqiyin, Nasambek, Batıs Úrge, Aqsholaq hám Shaqpaqtı blokların «Uzbekneftegaz» MXK menen birgelikte Rossiyanın «Gazprom» kompaniyası úyrenbekte.

1-keste

Investiciyalıq bloklardıń maydanı

№	Investiciyalıq bloktıń atı	Maydanı (km ²)
1	Aqtumsıq	7 438
2	Quwanış	5 210
3	Aqiyin	12 510
4	Nasambek	5 415
5	Batıs Úrge	1 645
6	Aqsholaq	2 104
7	Shaqpaqtı	3 715

Al, Sudoche blogında «Uzbekneftegaz» MXK nıń ózi geologiyalıq barlaw, burǵılaw, razvedka jumısların alıp barmaqta. Bul aymaqta eń úlken tábiyy gaz kánleri ashılǵan. Olar Súrtil, Berdaq, Shıǵıs Berdaq, Arqa Berdaq kánleri esaplanadı.

Aqtumsıq blogınıń gaz resurslarınıń ulıwma zapası 100 mlrd. Metr kubtan artıq bolıp, bul blokta Qaraqalpaqstan, Kóklem, Tereńqudıq, Qubla Tereńqudıq, Arqa Jalǵızsuw, Jalǵızsuw, Razlomin, Oraylıq Xaroy, Shıǵıs Xaroy, Batıs Xaroy, Bayterek, Jaylaw gaz kánleri jaylasqan.

Quwanış blogınıń gaz resurslarınıń ulıwma zapası 50 mlrd. metr kubtan artıq bolıp, bul blokta Quwanış, Batıs Quwanış, Kassarma, Saritegis gaz kánleri jaylasqan.

Aqiyin blogınıń gaz resurslarınıń ulıwma zapası 100 mlrd. Metr kubtan artıq bolıp, bul blokta tájenqazǵan, Batıs Tájenqazǵan, Arqa Tájenqazǵan, Tilewqudıq, Arqa Tilewqudıq, Shomanay, Kólbay, Umaybay, Batıs Umaybay, Aqiyin, Shıǵıs Aytuz, Bakush, Arqa Tuley, Jies, Kurluk, Ayjankós, Qubla Ayjankós, İtgibay gaz kánleri jaylasqan.

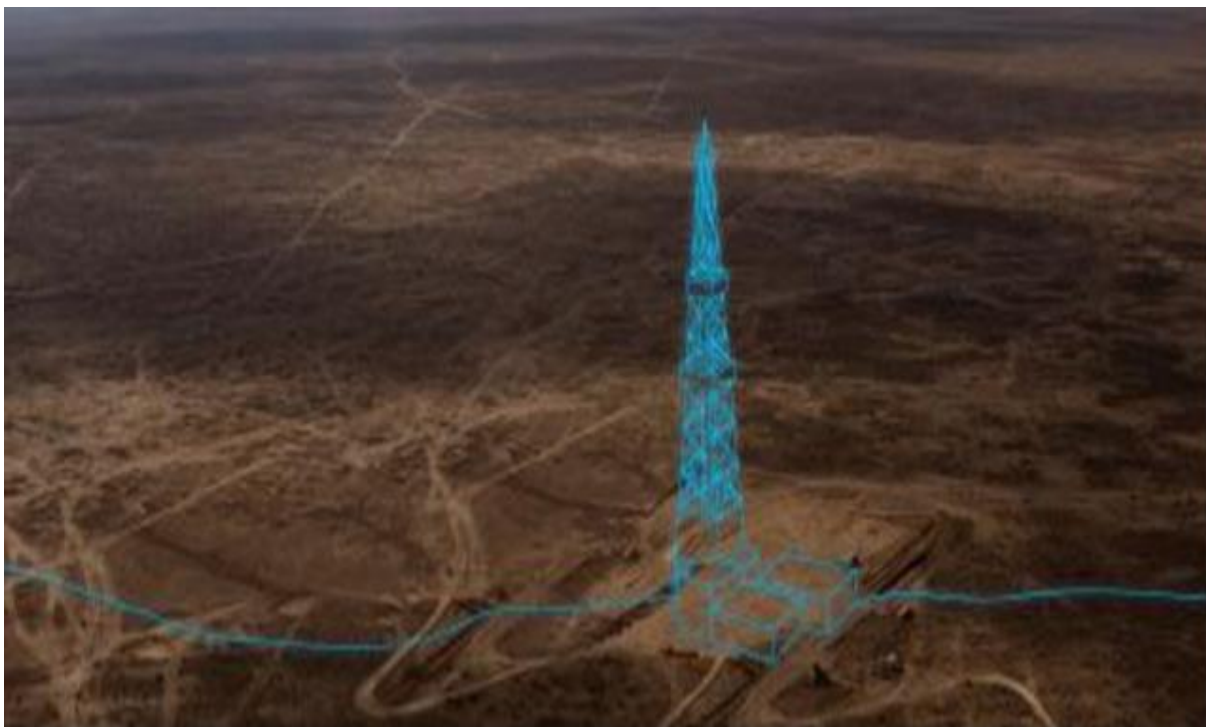
Nasambek blogınıń gaz resurstarınıń ulıwma zapası 50 mlrd. metr kubtan artıq bolıp, bul blokta Qayqurǵan, Qırǵıay, Nasambek, Atorbay, Shıǵıs Atorbay gaz kánleri jaylasqan.

Keyingi 10 jıllıq geologiyalıq izertlew dawamında kólemi 250 mlrd. kubmetrdi quraytuǵın 9 gaz káni ashıldı.

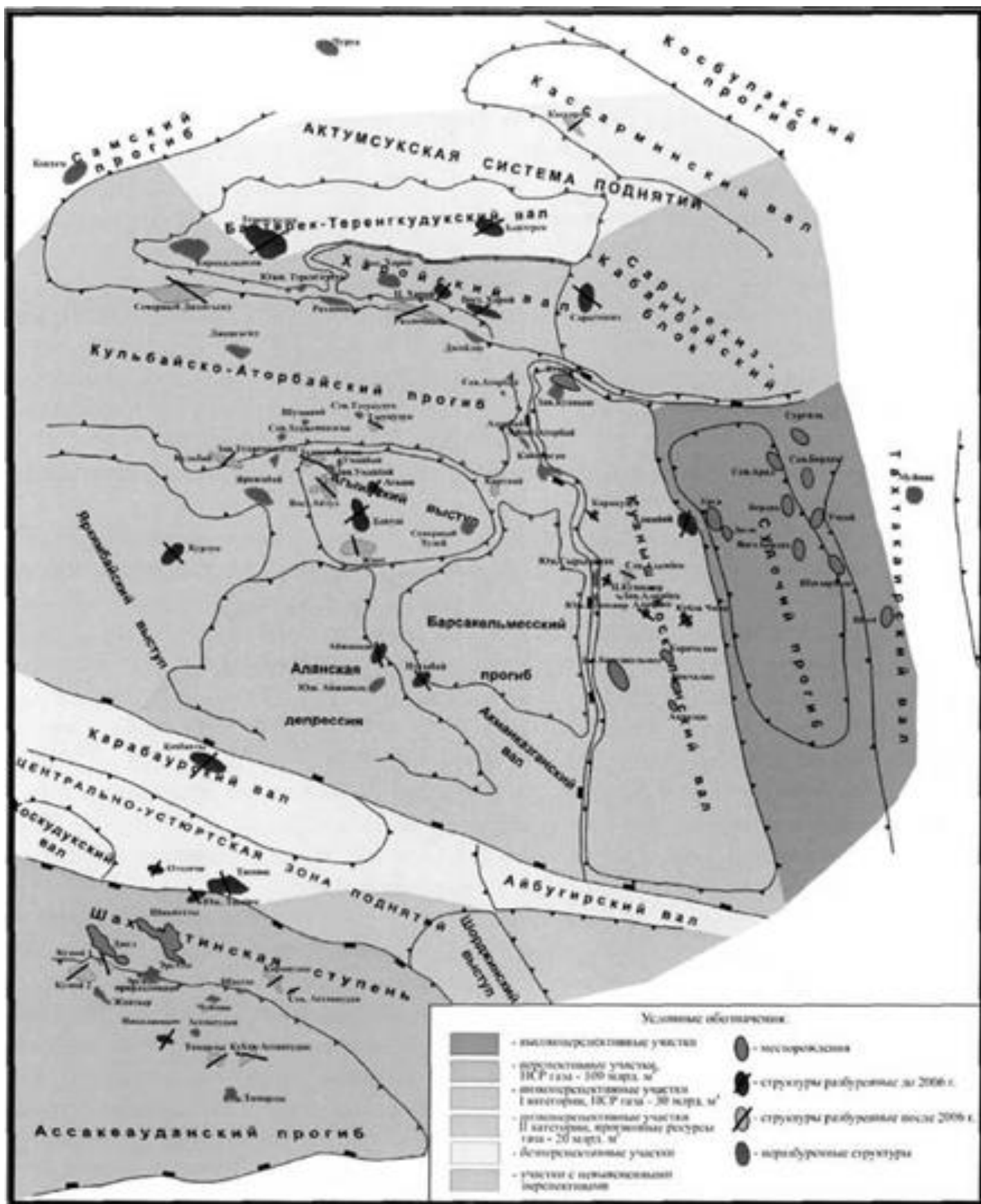
Qubla Úrge blogınıń gaz resurstarınıń ulıwma zapası 100 mlrd. Metr kubtan artıq bolıp, bul blokta Úrge, Dali, Ájibay, Qaraqudıq gaz kánleri jaylasqan.

Aqsholaq blogınıń gaz resurstarınıń ulıwma zapası 100 mlrd. Metr kubtan artıq bolıp, bul blokta Qosqayır, Oraylıq Qosqayır, Alambek, Arqa Alambek, Batis Alambek, Qubla chink, Batis Barsakelmes, Aqsholaq, Kóksholaq, Qarasholaq gaz kánleri jaylasqan.

Shaqpaqtı blogınıń gaz resurstarınıń ulıwma zapası 50 mlrd. metr kubtan artıq bolıp, bul blokta Shaqpaqtı, Kókbaqtı, Otınshı, Tasoyıq, Qubla Tasoyıq, Ergazı, Jel, Shaxtı, Chuymaq, Assekeawdan, Shıǵıs Assekeawdan, Qubla Assekeawdan, Qumoy, Qumoy-2, Jantır, Nikolaevsk, Qaraawdan, Tamarlı, Qubla Tamarlı gaz kánleri jaylasqan.

2-súwret. Ústirt platosındaǵı gaz skvajinası.

1-súwret. Ústirt platosı neft-gaz resurslarınıń geografıyalıq jaylasıwı
kartası

Ózbekstandaǵı eń investiciyalı blok esaplanatuǵın Sudoche blogınıń gaz resurslarınıń ulıwma zapası 250 mlrd. kub metrden joqarı bolıp, bul aymaqta eń úlken gaz kánleri jaylasqan. Olar Shege, Shaǵırlıq, Berdaq, Arqa Berdaq, Shıǵıs Berdaq, Súrgil, Úshsay bolıp, Bul gaz kánleri bazasında Ózbekstandaǵı eń úlken karxanalardan biri Ústirt gaz-ximiya kompleksi óz jumısın basladı.

2.2. Rudalı mineral resurslar

Qaraqalpaqstan Respublikasında fundament jer betinen tereń jalǵaǵanlıǵınan ıdıraǵan qatlamda alyuminiy, temir hám taǵı da basqa rudalı qazılma baylıqlardıń bolıwı múmkinligi bolǵan. Bunday dep aytıwımızdıń sebebi, Qaraqalpaqstan aymaǵında kóp waqıtlarǵa deyin qurǵaqlıqtıń húkim súriwi bolıp tabıladı. Bul jerler úzliksiz suw, hawa hám quyashtıń tásirinde ıdırawǵa hám juwılıwǵa májbúr bolǵan. Nátiyjede áste eriwshi Al, Fe, Mg sıyaqlı minerallardıń toplanıwına imkaniyat jaratılǵan hám olardıń qoyıwlasıwına, yaǵnıy koncentraciyasına alıp kelgen. Sonıń ushın da házir bul másele geologlardıń dıqqat orayında turıptı.

Geologlardıń aldında ele de kóp wazıypalar turıptı. Joqarıda ayılǵan paydalı qazılmalar endi ǵana bizge belgili bolıp atır. Al, olardı qazıp alıw ushın kóplegen jumıslar ámelge asırılıwı kerek. Bunıń ushın respublikamızda geologlardıń otryadı kóbeyiwi kerek.

Rudalı mineral resurslardıń biri bolǵan temir Xojakólde por dáwiriniń senomon-turon jatqızıqlarınıń ishinde bir neshe qatlamlar payda etken. Bul jerde temir totıǵınıń (okisi) ulıwma maydanı 3 km² jerdi iyelep jatır. Sonıń menen bir qatarda temirdiń qum jınısları menen aralasıp ushırasatuǵın jerleri de bar. Olarda temir muǵdarı 30-40% ti quraydı. Dáslepki esap boyınsha olardıń zapası 754 mın tonna muǵdarında shamalǵan. Biraq, temir kániniń bunday qorları eler sanaatlıq áhmiyetke iye emes. Sonıń ushın da bul jerlerde izlew jumısların elede dawam ettiriw maqsetke muwapıq.

Sunday-aq, temir hám titan totıqları Sultan Wáyis tawındaǵı Tebinbulaqta da ushırasadı. Geologiyalıq izertlewler hám analizler nátiyjesinde alıńǵan maǵlıwmatlarǵa kóre Sultan Wáyis taw dizbeginiń aymaǵı qara metallurgiya islep

shıǵarıwdı jolǵa qoyıw ushın úlken imkaniyatlarga iye. Ilimpazlardıń pikirlerine kóre, Tebinbulaq titan-magnetit rudaları káninde temir rudası hám metall bolmaǵan qurılıs materillarınıń keń túrlerin alıw múmkin. Búgingi kúnde Qaraqalpaqstan Respublikasında Tebinbulaq titan-magnetit rudaları kánin ózlestiriw tiykarında metallurgiya bazasın jaratıwdıń aktual ekonomikalıq mashqalası júzege keldi.

Kán Nókis – Tórtkúl transport joinan 5-7 km aralıqta jaylasqan bolıp, 1937-jılda anıqlanǵan. Urısay aymaǵında tómengi devon dáwirine tán kremniykarbonatliterrigen hám vulkanogenterrigen jınıslar arasında jaylasqan tómengi tasmómirdiń piroksenitgabbroli intruziv kompleksi menen baylanıslı.

Tebinbulaq titan-magnetitli káni Ózbekstan Respublikasında ruda jaǵınan iri bolǵan magmatikalıq kán esaplanadı. Ol Sultan Wáyis tawınıń arqa bóliminde usı atama menen atalıwshı intruziv maydanda jaylasqan. Kánniń maydanı shama menen 8 km² maydandı iyeleydi. Tebinbulaq káni gabbro-piroksenit jaylasqan aymaq ishinde sinklinal burma arasında kremniyli (taslı) slanec hám qatlam-qatlam hák taslardan quralǵan. Onıń quramında ultratıykarlı taw jınıslarına - piroksenit, tebinit, gornbledit hám perioditler quralǵan.

Házirgi kúnde Ózbekstanda qara metall islep shıǵaratuǵın Bekabad metallurgiya zavodı xızmet kórsetpekte. Metall islep shıǵarıw ushın shiyki zat - bul metallolom. Bul túrdegi shiyki zat mámleketimizde sheklengen. Sonıń ushın kárxana jumıs ónimdarlıǵın arttırıw ushın basqa shiyki zat dereklerinen de paydalanıwı zárúr.

Bunday derekler Qaraqalpaqstan Respublikasında Tebinbulaq, Jizzax wálayatındaǵı Temirkán hám Tashkent wálayatındaǵı Súrenata kánlerinen alınıwı maqsetke muwapıq. Tebinbulaq káninen shiyki zattı qazıp alıw sharayatlardı onı eń únemli – ashıq usılda qazıp alıwdı talap etedi. Ilimpazlar Tebinbulaqta rudalardı qazıp alıw Temirkán hám Súrenata kánlerine salıstırǵanda ekonomikalıq jaqtan paydalıraq ekenligin dálilledp berdi. Keyingi eki kánde rudadaǵı metall muǵdarı birqansha joqarı (33-34%). Tebinbulaq káninde metall muǵdarı 14-16% aralıǵında. Biraq, olardıń qorları Tebinbulaq penen salıstırǵanda ádewir tómén. Bunnan

tisqari, eger Tebinbulaqta rudani ashıq usılda qazıp alıw imkanıyatı bar bolsa, qalğan ekewinde bul usıdan paydalanıw birqansha qıyınshılıqlardı júzege keltiredi. Bul qazıp alıw usılları bayıtıw ushın mineral jetkerip beriwdi sezilerli dárejede páseystedi.

Tebinbulaq káni petrologiyalıq, petroximiyalıq hám mineral-geoximiyalıq jaqtan ózine tán qásiyeti menen Kashkanar hám Gusevogor (Rossiya) kánlerine júdá jaqın. Bunnan tisqari dunit-piroksenit-gabbro massaları menen ulıwmalıq tárepleri bar. Bul tiptegi rudalar házirgi waqıtta awır sanaatta keń qollanıladı.

Tebinbulaq ruda káni quramında 17-19% temir, 2% titan, 0,5% vanadiy elementleri anıqlanğan hám qorı 3,5 mlrd. tonna esaplanadı.

Házirgi waqıtta metall ónimleri mámleketimizde tiykarınan metall sınıqların qayta eritiw jolı menen alınbaqta. Sonıń ushın mámleketimiz basshısı tárepinen Sultan Wáyis tawındağı perspektivalı hám júdá úlken áhmiyetli temir rudasına bay Tebinbulaq kánine keyingi waqıtta dıqqat itibar artpaqta. Áhmiyetli másele boyınsha Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tárepinen 2018-jıldıń 12-yanvar kúni PQ- 3473-sanlı “Tebinbulaq káni negizinde kán-metallurgiya kompleksi qurılısı” investiciya joybarın ámelge asırıw boyınsha islerdi shólkemlestiriw haqqındağı qararı qabıl etildi. Qarardıń mazmunında Tebinbulaq titan-magnetitli ruda káni negizinde jergilikli shiyki zattan paydalanğan halda zamanagóy hám dáwir talabına juwap beretuğın polat quyıw kárxanasın shólkemlestiriw esabınan óziniń metallurgiya kompleksin qurıw, sonday-aq, eksport kólemin asırıw hám importtı qısqarttırıw názerde tutılğan. Kándi ózlestiriw jumısları eki basqıshta ámelge asırıladı: 2021-jıldan baslap jılına 1 mln t polat islep shıǵarıladı hám kompleks 2024-jılda tolıq iske túsiriliwi jobalastırılğan. Sonday-aq, joybarda shoyın hám polat alıwda domen bolmağan texnologiyanı qollaw úlken potentsiyalǵa iye.

Geologiyalıq izertlew jumısları dawamında Tebinbulaq kániniń shiyki zat rezervi kólemi 1,1 milliard tonna ekenligi anıqlanğan. Dáslepki esap-kitaplarǵa muwapıq, jılına 33 million tonna ruda qazıp alınıp, onnan 1,5 million tonna temir alıw gózlengen.

Kán-metallurgiya kompleksi jılına 900 mın tonna armatura, 225 mın tonna polat sımlar, 100 mın tonna ugolok, shveller hám basqa metallardı islep shıǵarıw quwatına iye boladı. Ónimniń 35 payızın eksport etiw kózde tutilǵan.

Rossiyanıń TOMS - Mineral shiyki zattı bayıtıw texnologiyaları institutı 2020 jıldıń yanvarınan sentyabr ayna shekem kándegi ruda úlğilerin bayıtıw boyınsha 3 basqıshlı texnologiyalıq izertlewler ótkerip, ruda quramında temir muǵdarı 67% ten joqarı bolǵan koncentrat alıwǵa eristi. Bul tastıyqlanǵan izertlew jumısları tiykarında, temir kánin bayıtıw múmkinshiligi taǵı bir márte tastıyqlandı.

Ulıwma bahası 1,5 mlrd. dollarǵa jaqın bolǵan joybar Qaraqalpaqstan Respublikası Qaraózek rayonında jaylasqan Tebinbulaq káni 2024 jılǵa shekem qurıp tamamlanıwı joybarlastırılmaqta.

Joybardı tayarlaw hám ámelge asırıw boyınsha Germaniyanıń «DMT-Group Consulting» hám Avstriyanıń «Horst Wiesinger Consulting» kárxanaları is alıp barmaqta.

Kompleks qurılısına ilimiy tárepten puqta jantasıw, temirden ónim islep shıǵarıw salasında da ayrıqsha mektep jaratıw kerekligi, joybardıń texnikalıq-ekonomikalıq tiykarların jetilisken túrde islep shıǵıw, onı ámelge asırıwǵa kóbirek jaslardı tartıw boyınsha Prezidentimiz tárepinen kórsetpeler berilgen.

Komplekste 3 mınnan aslam adamdı jumıs penen támiyinlew joybarlastırılǵanlıǵı hámde joqarıda keltirilgen maǵlıwmatlardıń barlıǵın analiz etken halda bul joybar Arqa tábiyiy-ekonomikalıq rayonu ushın eń zárúrli hám áhmiyetli perspektiva esaplanadı.

2.3. Rudalı emes mineral resurslar

Rudalı emes mineral resurslar Qaraqalpaqstan respublikasınıń barlıq aymaqlarında ushırasadı. Bunıń tiykarǵı sebebi, respublika aymaǵınıń uzaq dáwirler dawamında teńiz astında bolǵanlıǵı, sonday-aq, gercin taw payda bolıw basqıshına kelip respublika aymaǵında seysmikalıq jaǵdaylardıń tásiiri sezilgenligi menen baylanıslı bolıp tabıladı. Olardıń quramına mineral duzlar, fosforitler, qurılıs materialları sıyaqlılar kiredi.

Mineral duzlardıń eń iri kánleri Barsakelmes, Qarawımbet, Aqkól, Qamıslı, Menshikli sıyaqlı jerlerden tabılǵan. Olardıń kópshiligi as duzı bolıp esaplanadı. Ústirttegi Qońırat soda zavodı ushın Barsakelmes hám Qarawımbet duz kánleri tawsılmas shiyki zat deregi bolıp, bul kárxananıń uzaq jıllar dawamında úzliksiz islewin támiyinleydi.

Barsakelmes káni eń úlken duzlı kól bolıp, maydanı 1000 km^2 ge jetedi. Duz kóldiń barlıq jerinde birdey tarqalǵan. Qalınlıǵı 25 metrge shekem jetedi. Bul jerde joqarı sapalı as duzı bar. Geologiyalıq qorı bolsa 10 mlrd. tonna dep bahalanǵan. Barsakelmes duz káni iri sanaat óndirisin shólkemlestiriw ushın múmkinshilik jarattı. Kándegi duz jer betine shıǵıp atır, al Qońırat – Beynew temir jolınıń bul jerge jaqın ótiwi Barsakelmes duz káninen paydalanıwdı ańsatlastıradı.

Qarawımbet duz káni bolsa Qońırattıń 50 km batısında 15 km^2 maydandı iyelep jatır. Duz qatlamları jer ústine shıǵıp, onıń qalınlıǵı 1,5-2 metrge shekem jetedi. Quramında NaCl hám magniy sulfatı bar. Qorı 30 mln. tonna shamasında bahalanǵan. Biraq, bul káni ele tolıǵı menen izertlenbegen.

Fosforit kánleri Sultan Wáyis tawınıń Xojakól jaǵalawında, Xojeli qalasınıń átiraplarında, Ústirttegi Aqstumsıqta, Qaplaqırda, Qulataqırda, Aral teńiziniń qubla-batıs jaǵalarında, Qızılqumda, Shaǵaltoǵayda h.t.b. jerlerde ushıraydı. Olar Qaraqalpaqstanda por dáwiriniń senon qatlamlarında jaylasqan. Qalınlıǵı 0,1-1,0 metrge shekem barsa, muǵdarı yaǵnıy P_2O_5 5-8%, al hár bir kub metrinde 50-280 kg fosforit degen sóz.

Shaǵal toǵay káni Nókisten 20 km dey qubla-batısta jaylasqan bolıp, maydanı 33 km^2 , qatlam qalınlıǵı 0,25 m. P_2O_5 muǵdarı 12%, geypara jerlerinde 20%. Qorı shama menen 20 mln. tonna.

Xojeli káninde fosforitlerdiń qorı 1,3 mln. tonnanı quraydı. Solay etip Qaraqalpaqstandaǵı fosforitlerdiń ulıwma qorı 70 mln. tonnaǵa jetedi.

Qaraqalpaqstandaǵı fosforit kánleri geologiyalıq hám texnologiyalıq jaqtan elede tereń izertleniwi kerek.

Talk Sultan Wáyis tawında Ziynelbulaq káninde tabılǵan. Kánnıń anıqlanǵan qorı A+B+C kategoriyaları boyınsha 27000 mın tonna. Biraq talktıń bul jerde elede kóp qorların tabıw múmkin.

Granit Sultan Wáyis tawında Darwazataw hám Kókaralda eki iri kánde jaylasqan. Bul jerlerde granit almindin minerallardan ibarat bolıp, devon dáwiri slanecleriniń ishinde, jerdiń betinen 3-4 m tereńlikte jatadı. Qorı 50 mın tonnaǵa jetedi. Granit abraziv materiallar ushın qollanıladı. Abraziv materiallar ádette joqarı qalıńlıqqa iye bolǵanlıqtan olar materiallardıń, qımbat bahalı taslardıń hám basqa materiallardıń betlerin tegislew jáne kórkemlew ushın qollanıladı.

Kvarc Sultan Wáyis tawında ushıraydı. Bul jerde kvarc tamır sıyaqlı tarmaqlanıp, 98% ke shekem sap túrinde ushırasadı. Shamalanǵan qorı 10 mln. tonnandan zıyat.

2-keste

Qaraqalpaqstannıń rudalı emes mineral-shiyki zat resursları

Kánlerdiń atları	Ólshem birligi	Qazılma baylıqlardıń qorı	Paydalanıw dárejesi
Aral akvatoriyası hám jaǵa rayonlarında jaylasqan taskómir kánleri	mlrd. t	9,8	Paydalanılmaıdı
Barsakelmes as duzı káni	mlrd. t	17,2	2002-jıldan baslap paydalanıladı
Qarawımbet as duzı káni	mln. t	7-8	Qońırat hám Shomanay rayonlarında rayonlıq tutınıw kooperaciyaları tárepinen az muǵdarda paydalanıladı
Qusxanataw (sulfat natriy) mirobilit káni	mlrd. t	1,1	Házir paydalanılmaıdı
Xojakól fosforit káni	mlrd. t	2,7	

Qusxanataw, Qızılsay, Ziyneľbulaq talk kánleri	mln. t	500,0	1958-1959-jıllardan baslap óndirile basladı
Usınnan Ziyneľbulaq talk káni	mln. t	22,0	

Bezew beriwshi taslar kánleri Sultan Wáyista ushırasadı. Respublikamız aymaǵında ushırasatuǵın bezew beriwshi taslardıń tiykarǵı bólegin yashma hám biryuza quraydı.

Qurılıs materialları. Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında háktastıń kóplegen muǵdarda toplanıp qalǵan kánleri gezlesedi. Jası boyınsha olar 3 toparǵa ajıratıladı. **Birinshi topar kánleri** Sultan Wáyis tawınıń paleozoy erası jınıslarınıń ishinde 100 metrge shekem qalınlıqtaǵı qabat túrinde ushıraydı. Olardan ásirese úsh kán jaqsı izertlengen.

1) Aqtawdaǵı háktas káni. Ol Sultan Wáyis tawınıń qubla-batıs tárepinde jaylasqan. Bul kán meridional baǵıtta uzınlıǵı 5 km lik jınıshke kishigirim taw dizbeginde jaylasqan. Ol tiykarınan paleozoy erasındaǵı háktastan dúzilgen. Uzaqtan qaraǵanda kópshilik jerleri paleozoy erasındaǵı atqındı taw jınısları: granit, granodiorit hám gabbrolardan dúzilgen, ósimlikleri kútá siyrek bolǵan Sultan Wáyis tawınıń (jergilikli atı Qarataw) arasında kópshiligi háktastan ibarat bolǵanlıqtan bul taw dizbegi appaq bolıp kórinedi. Onıń Aqtaw dep atalıwı da usıǵan baylanıslı bolsa kerek. Aqtawdaǵı háktas qabatınıń qalınlıǵı 40-140 metr aralıǵında. CaO nıńmuǵdarı 54-56% ti quraydı. Aqtawdaǵı háktas karyerin ashıq usıl menen qazıp alıwǵa boladı. Aqtawdaǵı háktas káni suw menen támiyin etilgen. Nókis – Tórtkúl asfalt jolı Aqtawdıń qasınan ótip tur.

2) Sultan Wáyis tawınıń batıs tárepindegi Qoyanshiq taw massivi deytuǵın jerde háktas deytuǵın jerde háktas káni bar. Bul kánde mramor sıyaqlı háktas bar. Ol jaǵıp hák alıw ushın, onnan mayda shaǵıl tas, qurılıs tasları hám asfalt jol ushın qolaylı taslar alıwǵa boladı. Qoyanshiqtaǵı háktastıń qorı 390 mln. tonnanı quraydı.

3) Sultan Wáyis tawınıń Ámiwdáryanıń shep jaǵasındaǵı dawamı – Jumırtawdaǵı háktas káni. Jumırtawdıń uzınlıǵı 5-6 km, eni 1 km den aslam.

Absolyut bálentligi 80 m. Geologiyalıq kózqarastan ol Sultan Wáyis tawınıń ajıralmas bir bólegi esaplanıp, olardıń fundamenti jerdiń astı boyınsha bir-biri menen tutasqan. Geologiyalıq dúzilisinde tiykarınan paleozoy erasınıń metamorfliq slanecleri hám mramorları bar. Olardıń ishinde jerdiń betine shıǵıp qalǵan effuziv taw jınısları hám intruziv taw jınısları (gabbro hám amfibolitler)di ushiartamız. Paleozoy erasınıń taw jınısları geypara jerlerde por dáwiri teńiz jatqızıqları menen qaplangan. Jumırtawda hár túrli paydalı qazılmalar hám qurılıs materialları Sovet dáwirinde tabılǵan. Sonday-aq, 1925-1932-jılları Jumırtawda mramorlar (háktas káni) tabılǵan. Jumırtawdaǵı háktastıń qorı 1,740 miń tonnannı quraydı. Olardı ashıq karyer usılı menen qazıp alıwǵa boladı. Bul jerde basqa da qurılıs materiallarınıń kóp ekenligi esapqa alınıp 40 kilometrli Tashawız – Jumırtaw temir jol liniyası iske túsirilgen.

Háktas ushıraytuǵın **ekinshi topargá** kiretuǵın kánler por dáwiriniń taw jınısları menen baylanıslı. Olar Ámiwdárya deltasınıń hár jerdegi taw tóbelerinde jaylasqan. Sonday-aq, Túyemoyın tusındaǵı Ámiwdáryanıń oń hám shep jaǵalarında, Kegeyli rayonındaǵı Porlıtawda, Taxtakópir rayonındaǵı Beltawda (Bórshiniń tawı), Taqıyatas, Nókis hám Xojeli qalalarınıń tusındaǵı baqanshaqlı taslar por dáwiriniń senon hám turon basqıshlarında ushıraydı.

Úshinshi topargá kiretuǵın háktas kánleri neogen dáwiriniń sarmat bólimindegi taw jınısları menen baylanıslı. Olar ádette Qaraqalpaqstan Ústirtiniń chinkleri boylap Qońırat hám Shomanay rayonlarınıń tusında jaylasqan. Qorı sonshelli kóp, ol ámeliy jaqtan sheklenbegen dep bahalanadı.

Mergel Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında por hám paleogen dáwiri jınısları menen baylanıslı. Mergel kánleri Nókistiń tusında, Porlıtawda, Bozataw rayonındaǵı Qusxanatawda, Beruniy rayonındaǵı Ayazqalada, Qaraqalpaqstan Ústirtinde, Tórtkúl rayonındaǵı Qarashoqı qaldıq tawında hám Xojakóldiń qubńa-shıǵısındaǵı Sultan Wáyis tawında bar. Olardıń ishinde mergeldiń qorı á sirese Porlıtawda, Ústirtte, Qusxanatawda, Ayazqalada júdá kóp. Mısalı, Porlıtawdaǵı mergeldiń qalınlıǵı 1 m den 14 m ge shekem jetip, onıń ulıwma qorı 2-3 million tonnaǵa jetedi. Qusxanatawdaǵı mergel bir neshe kavdrat kilometr maydandı

iyelep, ayırım jerlerinde mergeldiń qalıńlıǵı 10 metrge shekem baradı. Ol ámeliy jaqtan tawsılmas qorǵa iye. Ayazqalada mergeldiń kóbirek toplanǵan maydanınıń kólemi 2 kvadrat kilometr. Bul jerde mergel qatlamınıń qalıńlıǵı 13 metrge shekem jetedi. Bul rayondaǵı mergeldiń qorı 100 000 tonnadan zıyat.

Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında ushıraytuǵın mergel cement islep shıǵarıwda áhmiyetli shiyki zatlardıń biri bolıp esaplanadı.

Gips Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında Jumırtawda, Qusxanatawda, Xojakólde hám Beltawda bar ekenligi anıqlanǵan.

Jumırtawdaǵı gips por dáwiri jatqızıqlarında 1936-jılı tabılǵan. Gips káni hák alıw ushın paydalanıladı. Gips cement islep shıǵarıw ushın da zárúrli shiyki zat bolıp tabıladı. Jumırtawdaǵı gips káni ashıq usılda qazıp alıw ushın qolay esaplanadı. Qusxanatawda gipstiń bar ekenligi ádebiyatlarımızda 1933-jıldan beri belgili. Bul jerdegi gips qatlamınıń qalıńlıǵı 0,20 metrden aspaydı. Ol úshlemshi dáwirdegi mergel qatlamlarınıń arasında kishi qabatlar túrinde ushırasadı.

Xojakólde gips neogen qatlamlarında ushırasadı. Gips kániniń bul rayondaǵı qorı 30 mln. tonnaǵa jetedi. Sonday-aq, Beltawda 10 metr qalıńlıqta gips tabılǵan. Onıń shamalanǵan qorı 14 mln. tonnadan asıp ketedi. Qaraqalpaqstanda tabılǵan gips qorları sanaat masshtabında qazıp alıw kózqarasınan kóp emes. Házirshe olardı usı kánler jaylasqan rayonlardaǵı basqa da qorları kóp qurılıs materialları menen birgelikte ǵana qazıp alıw múmkin.

Saz ılay hám ılaylı taw jınısları áhmiyetli qurılıs materiallarınan biri esaplanadı. Olar respublikamızdıń Tórtkúl, Beruniy, Nókis, Xojeli, Taxtakópir, Kegeyli, Qaraózek, Moynaq, Qońırat, Shımbay átiraplarında, Xojakóldiń arqabatis tárepinde, Beltawda hám Qıpshaqtıń qasında tabılǵan. Olardıń kópshiligi házirgi waqıtta Qaraqalpaqstan Respublikasında islep turǵan (Nókiste, Xojelide, Beruniyde, Qońırat, Tórtkúlde, Shımbayda hám Taxtakópirde) bir neshe gerbish zavodlarınıń tiykargı shiyki zatı bolıp esaplanadı.

III BAP. QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍ TÁBIYIY BAYLIQLARINAN PAYDALANIWDÍN BÚGINGI JAǴDAYÍ HÁN ONÍN PERSPEKTIVALARÍ

3.1. Qaraqalpaqstanda Respublikasında tábiyiy baylıqlardan paydalanıwdın búgingi kúndegi jaǵdayı

Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında bunnan kóp jıllar burın-aq sanaatlıq áhmiyetke iye temir rudasınıń, reńli metallardıń, fosforittiń, as dúziniń, mirobilittiń, sulfat natriydiń, qońır kómirdiń qorları anıqlanǵan edi. Keyingi jıllarda, Ózbekstan Ilimler akademiyası geologiya institutınıń hám Qaraqalpaqstan bóliminiń geologiya sektori ilimpazlarınıń tikkeley qatnasıwında (Samanov J., Palıbekov A., Qurbaniyazov Q. h.t.b.) janıwshı tábiyiy gazdın, kóp sanlı fosforit kánleriniń, qurılıs ushın jaramlı taslardın, ásirese mramordın, háktaslardıń, kaolin saz ılaylarınıń sanaatlıq qorları ashıldı. Solay etip, biziń úlkemizde búgingi kúnge kelip sanaatlıq áhmiyetke iye mineral shiyki zat resurslarınıń kóp ǵana qorları belgili boldı. Bulardı xalıq xojalıǵındaǵı áhmiyeti hám paydalanıw baǵdarları boyınsha tómendegi toparlarǵa bóliwge boladı:

1. Janılǵı-energetikalıq áhmiyetke iye mineral shiyki zat resursları;
2. Metallurgiyalıq áhmiyetke iye mineral shiyki zat resursları;
3. Ximiyalıq shiyki zat ushın áhmiyetke iye mineral resurslar;
4. Qurılıs ushın áhmiyetke iye mineral shiyki zat resursları;
5. Azıq-awqatlıq áhmiyetke iye mineral resursları.

Joqarıda kórsetilgen janılǵı energetikalıq áhmiyetke iye tábiyiy resurslardın qatarına janıwshı gazdı, kómirdi hám neftti atawǵa boladı. Tábiyiy janıwshı gaz, Qaraqalpaqstannın Ústirt bólimindegi Shaqpaqtı, Quwanış h.t.b. kánlerinde ashıldı. Qánigelerdiń kórsetiwinshe házirdiń ózinde onın ulıwma qorı 195 mlrd. Kub metrdi quraydı. Usınnan Shaqpaqtı gaz kániniń qorı 46,5 mlrd. Kub metrdi qurap, keyingi jıllarda respublika gaz qubırına tutastırılǵan edi. Qońır kómirdiń qorları tómengi hám orta yura jatqızıqlarında ushırasıp, bular Tuwarqar, Qulandıda

150-1500 metr tereňliktegi aralıqta ushıraydı hám úlken sanaatlıq áhmiyetke iye baylıqlar qatarına kiredi. Al, nefttiń sanaatlıq qorı Barsakelmes zonasında hám Aral teńiziniń qurǵaqlıqqa aylanǵan aymaqlarında kóplep ashılmaqta. Kólemli qorlarǵa iye perspektivalı kánlerdiń geografıyalıq jaylasıwı hám xojalıq tarawlarında ózlestiriliwi boyınsha maǵlıwmatlar tómendegi kestede berilgen (3-keste).

3-keste

Qaraqalpaqstannıń baslı mineral shiyki zat resursları

№	Kánlerdiń atları	Ólshem birligi		Qollanıw dárejesi
1	Aral akvatoriyasında jaylasqan taskómir kánleri	mlrd. tonna	7,2	Paydalanılmaydı
2	Shaqpaqtı, Quwanış hám taǵı basqa da gaz kánleri	mlrd. m ³	195	1970-jıldan baslap az muǵdarda paydalanılmaqta
3	Barsakelmes duz káni	mlrd. tonna	17,2	Házir paydalanılmaydı
4	Tebinbulaq temir káni	mlrd. tonna	17	Házir paydalanılmaydı
5	Qarawımbet as duzı káni	mlrd. tonna	7,8	Qońırat soda zavodı, Shomanay rayonu t/k tárepinen paydalanıladı
6	Qusxanataw mirobilit káni	mlrd. tonna	1,1	Házir paydalanılmaydı
7	Xojakól fosforit káni	mlrd. tonna	2,7	Házir paydalanılmaydı
8	Qusxanataw, Qızılsay, Ziyelbulaq hám t.b. kánler	mln. tonna	500,0	Házir paydalanılmaydı
9	Usınnan Ziyelbulaq talk káni	mln. tonna	22,0	1958-1959-jıllardan baslap óndirile basladı

Joqarıda kórsetilgen mineral shiyki zat resurslardı snaatta paydalanıw ushın aldaǵı waqıtlarda Qaraqalpaqstannıń janılǵı-energetikalıq bazasın bekkemlew tábiyy gaz, neft, ximiya sanaatlarınıń rawajlanıwına jol ashatuǵınlıǵı sózsiz. Biziń sharayatımızda bekkem janılǵı-energetika bazasın dúziw, házirgi xalıq xojalıǵı tarawlarınıń energoiyaǵa degen talabın támiyinlewde hám jobalastırıp otırǵan sanaat kopmlekslerin dúziwge jol ashıw menen birge, paydalanıwǵa jaramlı

mineral shiyki zat resursların quramındaǵı bos jınıslardı ajıratıwǵa múmkinshilik beredi. Qaraqalpaqstanda metallurgiyalıq áhmiyetke iye mineral resurslarda temir rudasın, mıs, cink, nikel, qorgásın h.t.b. baylıqlardı atawǵa boladı. Geologiyalıq izertlew nátiyjesinde Sultan Wáyis tawında temir rudasınıń (qorı 17 mlrd.t.), mıstıń, qorgásınıń, cinktiń hám t.b. baylıqlardıń kólemli qorları tabıldı. Tabılǵan nikel avtomobil, traktor, awır mashına soǵıw sanaatı ushın kerekli hár qıylı úskeneler tayarlawǵa, medicinalıq priborlar, akkumulyatorlar ushın elektrod tayarlawǵa hám tiyin aqshalarǵa naǵıs beriw ushın jaramlı. Ximiyalıq hám azıq-awqatlıq mineral shiyki zat resurslarına fosforit, mirobilit, as duzı hám shıpalı jer astı suwların kirgiziwge boladı. Fosforittiń izertlengen qorları Ústirtte, Bestóbede, Xojakólde hám t.b. orınlarda ushıraydı. Mirobilittiń sanaatlıq áhmiyetke iye qorları Qusxanatawda ushırasıp, anıqlanǵan qorı 1,1 mlrd. tonnaǵa teń. Bular qaǵaz, toqımashılıq sanaatları, sonday-aq shiyshe islewge hám famacevtika ushın paydalanıwǵa jaramlı. As duzınıń kólemli sanaatlıq áhmiyetke iye qorları Qarawımbet, Barsakelmes, Aqtuba, Sarıkól zonalarında jaylasqan. Usınnan, tek Barsakelmes káindegi as duzınıń qorı 15 mlrd. tonnadan aslam dep bahalanadı. Qaraqalpaqstanda xalıq xojalıǵında paydalanıwǵa jaramlı jer astı suwlarınıń da mol qorları ushıraydı. Hidrogeologiyalıq ekspediciya maǵlıwmatlarına qaraǵanda, bul suwlar emlewxana islerine hám ishimlik ushın mineral suw retinde paydalanıwǵa imkaniyat beredi. Qaraqalpaqstan aymaǵı qurılıs sanaatı ushın kerekli quramalı asbest, dala shpatınıń, talktiń, mramordıń, háktiń, granittiń hám t.b. qorlarına. Usınnan, talktiń izertlengen qorı 820 mln. kub metrge teń bolıp, qaǵaz, kabel, rezina islep shıǵarıwda, bezew ushın plitalar tayarlawda hám izolyatorlar islep shıǵarıwda paydalanıwǵa boladı, al granit bolsa kesiw, jonıw úskenelerin paydalanıwǵa jaramlı.

Házir úlkemizde qurılıs materiallarınıń ishinen mramordan paydalanıw belgili dárejede jolǵa qoyılǵan. Sultan Wáyis tawı mramorınıń bazasında Nókis mramor-granit zavodı islep tur. Solay etip, Qaraqalpaqstandaǵı shiyki zat resursların qısqasha analizlegenimizde úlkemizde mineral baylıqlardıń potenciallı qorları bar ekenligi belgili boldı. Sonlıqtan, bul kólemli resurslardı sanatta

paydalanıwǵa qosıw, aldaǵı waqıtlarda Qaraqalpaqstanda iri tarawlıq hám tarawlararalıq sanaat komplekslerin dúziwge múmkinshilik beredi. Bul óz gezeginde úlkemizdiń agrar statusın ózgertiwge jol ashsa, ekinshiden xalqımız milliy tabısısnıń kólemin arttırıwǵa girew bolatuǵını sózsiz.

2012-jıl 19-mayda Tashkentte «Uz-Kor Gaz Chemical» qospa kárxanası hám kreditorlar konsorciumı arasında «Súrgil káni bazasında Ústirt gaz-ximiya kompleksin qurıw» integraciyalanǵan gaz qazıp shıǵarıwshı hám nefte-ximiyalıq joybarın qarjılandırıw hám ámelge asırıw boyınsha bir qatar kreditli hám joybarlı kelisimlerde qol qoyıldı.

Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Karimov hám Koreya Respublikasınıń aldınǵı Prezidenti Li Myon Bak Ústirt gaz-ximiya kompleksin qurıw haqqında hújjetti imzalaw máresiminde

Joybardı ámelge asırıw 2016-jıldan baslap hár jılı 4,5 mlrd. kub m. tábiyiy gazdı qayta islew arqalı 3,7 mlrd. kub m. gaz, 387 mın tonna joqarı tıǵızlıqtaǵı polietilen, 82 mın tonna polipropilen, 110 mın tonna pirolizli benzin óndiriwge

múmkínshilik berip, komplekstin ózinde tikkeley 1000 nan aslam jańa jumıs orınları jaratıldı.

Joybardın ulıwma bahası 3,9 mlrd. AQSH dolların quradı. Joybardın qarjılandırıw deregi ulıwma summası 1,4 mlrd. AQSh dollari bolǵan «Kogas», «Lotte Chemical», «STX Energy» Koreya Respublikasınıń kompaniyaları hám Ózbekstannıń «Uzbekneftegaz» milliy xolding kompaniyasınıń tuwrıdan-tuwrı investiciyaları, sonday-aq, 16 jılǵa berilgen kreditler hám regress huquqı menen sheklengen joybarlı qarjılandırıw printsiplerine tartılǵan ulıwma summası 2,54 mlrd. AQSh dollari muǵdarındaǵı kredit resursları esaplanadı.

Atap aytqanda, joybar boyınsha zayomlı qarjılandırıwdı shólkemlestiriwge Aziya rawajlanıw banki, Koreya rawajlanıw banki, Qıtay xalıq respublikası mámleketlik rawajlanıw banki, Koreya finans korporaciyasıyaqlı Evropa hám Aziyanıń eń aldınǵı kommerciyalıq bankleri, «İNG» (Niderlandiya), «KfW» hám «Bayern LB» (Germaniya), «Credit Suisse» (Shveycariya), «Nordea» hám «SEC» (Shveciya) hám basqa da bankler, sonday-aq, qatnasıwshı bankler ushın qamsızlandırıw qaplamasın beriwshi Koreya, Germaniya, hám Shveciya eksport-kreditli agentlikleri qatnastı.

Ústirt gaz-ximiya kompleksi qurılısı tek Ózbekstanda emes, al ĞMDA nıń barlıq aymaqlarında uzaq múddetli joybarlı qarjılandırıw tiykarında ámelge asırılatuǵın nefteximiyasferasında bunday masshtabtaǵı birinshi joybar bolıp esaplanadı. Kórsetilgen finanslıq hújjetlerge qol qoyılıwı qospa kárxanalarǵa hám onıń kesip alıp islewshilerine (podryatchiklerge) kólemli qurılıs islerin baslawǵa múmkínshilik beriwshi joybardın tiykarǵı basqıshı hújjetin atqaradı. Joybar Ózbekstan hám Koreya Respublikası húkimetleri tárepinen tolıq siyasıy qollap-quwatlandı.

Ústirt gaz-ximiya kompleksiniń qurılıs joybarın ámelge asırıwshı kompaniya retinde 2008-jıl may ayında dúzilgen, ustav kapitalınıń 50 %i «Uzbekneftegaz» MXK na, 50 %i Koreya gaz korporatsiyalarına «Kogas», «Lotte Chemical», «STX Energy» tiyisli «Uz-Kor Gas Chemical» qospa kárxanası xızmet qıldı. Joybar boyınsha finans konsultantı retinde «İNG» banki (Niderlandiya), huquqıy

máseleler boyınsha másláhátshi sıpatında – «Vinson & Elkins» hám «Norton Rouz» (Ullı Britaniya) yuridikalıq kompaniyaları orınladı.

2008-jılı fevralda Ózbekstan Respublikası hám Koreya Respublikası, «Uzbekneftegaz» Milliy Xolding kompaniyası hám Koreya kompaniyaları koncorsiumı arasında eki tárepleme birge islesiwdi rawajlandırıw kóleminde juwapkershiligi sheklengen jámiyet formasında «Uz-Kor gaz Chemical» qospa kárxanası dúzildi.

Súrgil kánin kompleksli abadanlastırıw boyınsha jumıslardı shólkemlestiriw ushın 2008-jıl 18-fevralda Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń №797 Qararı shıqtı.

2009-jıl 4-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń №1168 Qararına muwapıq, joybardı ámelge asırıw boyınsha qosımsha ilájlar qabıllandı.

2010-jıl 11-fevralda Seul qalasında Ózbekstan Respublikası Húkimeti, Koreya kompaniyaları Konsorciumı, «Uzbekneftegaz» MXK hám «Uz-Kor Gaz Chemical» JSHJ qospa kárxanası arasında investiciyalıq shártname imzalandı. 2011-jıl 15-aprelde joqarıda kórsetilgen tárepler arasında qosımsha investiciyalıq shártname imzalandı.

«Uz-Kor Gaz Chemical» JSHJ qospa kárxanası tiykarǵı maqseti Súrgil káni bazasında Ústirt gaz-ximiya kompleksin qurıw hám kándi abadanlastırıwdan ibarat. Solay etip, kompaniya qánigeleriniń wazıypasına tek gazdı qayta islew emes, al onı qazıp shıǵarıw hám tasıw ushın barlıq jaǵday jaratıw da kiredi. Solay etip, Ústirt gaz-ximiya kompleksi qurılısı dáwirinde kompaniya Súrgil kánin gaz hám kondensat shıǵara baslaydı hám olardı «Uztransgaz» AK hám «Uzneftmahsulot» AK na satıla basladı.

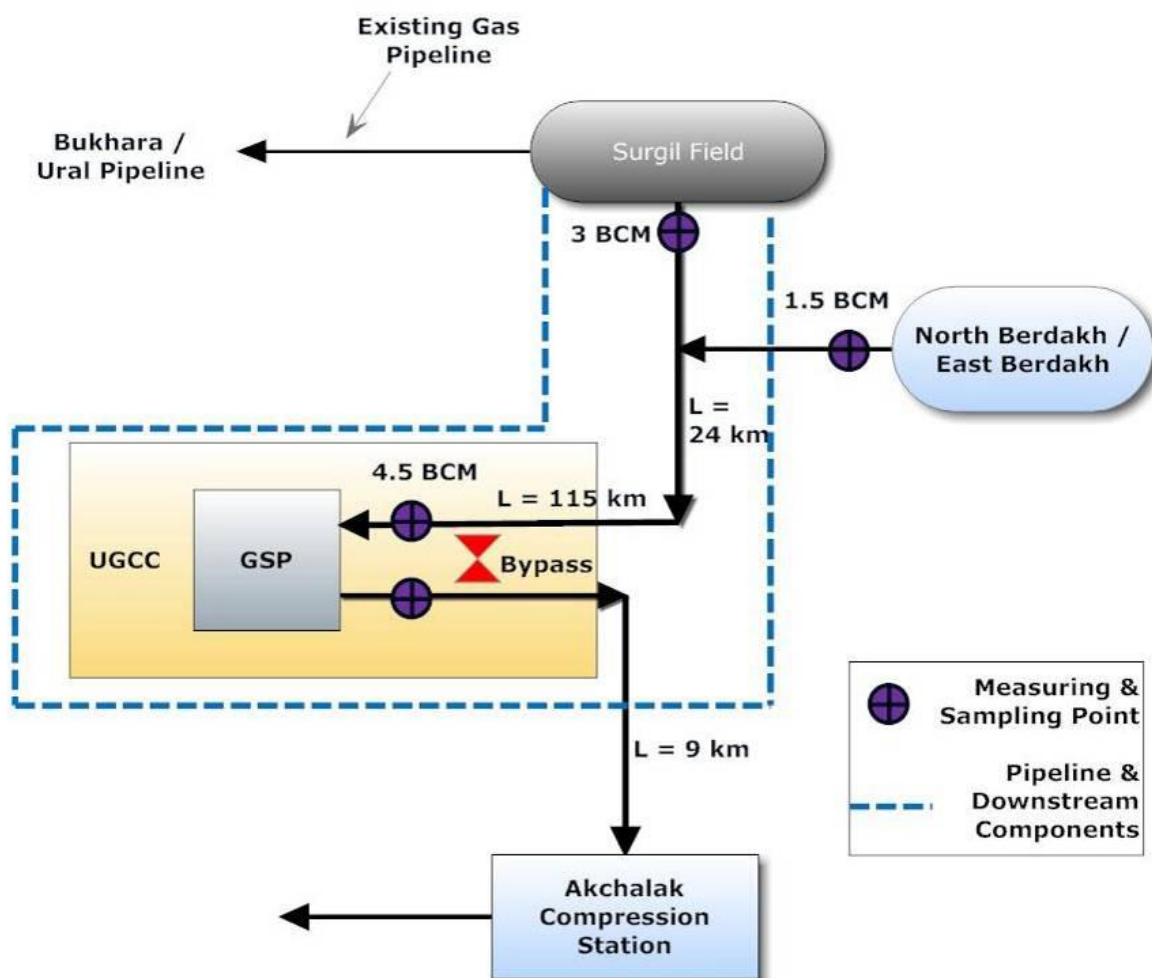
Ústirt gaz-ximiya kompleksi Ózbekstannıń arqa-batıs bólimine (Qaraqalpaqstan Respublikası, Qońırat rayonu, Aqsholaq posyolkası), Ústirt platosınıń shıǵısına jaylastırıldı.

Prezidentimiz I.A.Karimovning 2014-jil 25-aprelda Ust-Term gaz-ximiya kompleksi qurılısındaǵı Qubla Koreyalı sherikler menen birgelikte ushırasıwı.

Ust-Term gaz-ximiya kompleksi Sırgıl, Batıs Berdaq h.t.b. gazokondensat kánleri bazasında jılına 4,5 mlrd.kub m. tábiyy gazdı qayta islew arqalı 3,7 mlrd. kub m. gaz, 387 mın tonna joqarı tıǵızlıqtaǵı polietilen (HDPE), 82 mın tonna polipropilen, tovarlıq gaz, pirolizli distillyat hám piroliz mayı qayta islew ónimleri boladı. Usıǵan muwapıq, Ust-Term gaz-ximiya kompleksi talap dárejesinen joqarı islep shıǵılǵan kóp elektrotasıwshılardı satıwǵa shıǵaradı.

Bul joybar joybar joybarlı qarjılandırıwdıń barlıq principlerin saqlaǵan halda joybarlı qarjılandırıwdı tartıw arqalı ámelge asırıldı. Aziya rawajlanıw banki, eksport-import qamsızlandırıw boyınsha K-SURE korporaciyası, sonday-aq Koreya eksport-import banki KEXIM nen ibarat kreditorlar konsorciumı qalıplesti.

Kreditorlar hám olardıń konsultantları joybardıń barlıq tarawların birme-bir izertlewlerdi ámelge asırdı.

Ózbekstan Respublikası ushın bunday ájayıp joybardı «Uz-Kor Gaz Chemical» JSHJ qospa kárxanasına tómendegi hár qıylı konsultantlar úlken járdem berdi:

Finanslıq keńesgóy – ING Bank (Niderlandiya);

Xalıqaralıq yuridikalıq keńesgóy – Dewey & LeBoeuf (Ullı Britaniya);

Jergilikli yuridikalıq keńesgóy – Leges Advokat (Ózbekstan);

Salıq hám buxgalteriya boyınsha keńesgóy – PriceWaterHouseCoopers (Ózbekstan);

Ekologiya hám social máseleler boyınsha keńesgóy – MottMcDonald (Ullı Britaniya);

Qamsızlandırıw boyınsha keńesgóy – Willis (Ullı Britaniya).

Tovarlıq gaz (qayta islangan gaz) óndiriw jılına 4 mlrd m³ joqarı tıǵızlıqtaǵı polietilen zavodı (JTPZ).

Joqarı tıǵızlıqtaǵı polietilen zavodınıń jıllıq islep shıǵarıwı 387 mın tonnanı quraydı. Polipropilen zavodınıń jıllıq islep shıǵarıw quwatlılıǵı 82 mın tonnanı quraydı.

Súrgil gaz káni negizinde qurılısı pitken Ústirt gaz-ximiya kompleksiniń irge tası qoyılıw máresimi

«Uz-Kor Gaz Chemical» Ózbekstan-Koreya Respublikası qospa kárxanası neft-ximiya ónimlerin islep shıǵarıw ushı Súrgil gaz kánin hám Ústirt gaz-ximiya kompleksi qurılısın ózine qamtıǵan Súrgil joybarın islep shıǵıw ústinde jumıs alıp bardı. «Uz-Kor Gaz Chemical» qorshaǵan ortalıqqa hám social-ekonomikalıq sferaǵa tásir etiwdi bahalaw esabatın hám Súrgil joybarı ushın ekologiyalıq hám sociallıq sferada háreket jobasın tayarlaw ushın MottMcDonald xalıqaralıq ekologiyalıq kompaniyasınıń dıqqatın ózine qarattı. Joybar qurılısı hám ekspluatatsiyası bir qatar pozitiv hám negativ ekologiyalıq hám sociallıq tásirge iye bolıwı múmkin. Qorshaǵan ortalıqqa hám social-ekonomikalıq sferaǵa tásir etiwdi bahalaw hám potencial máseleler haqqında jámiyetshilikti hám mápdar táreplerdi

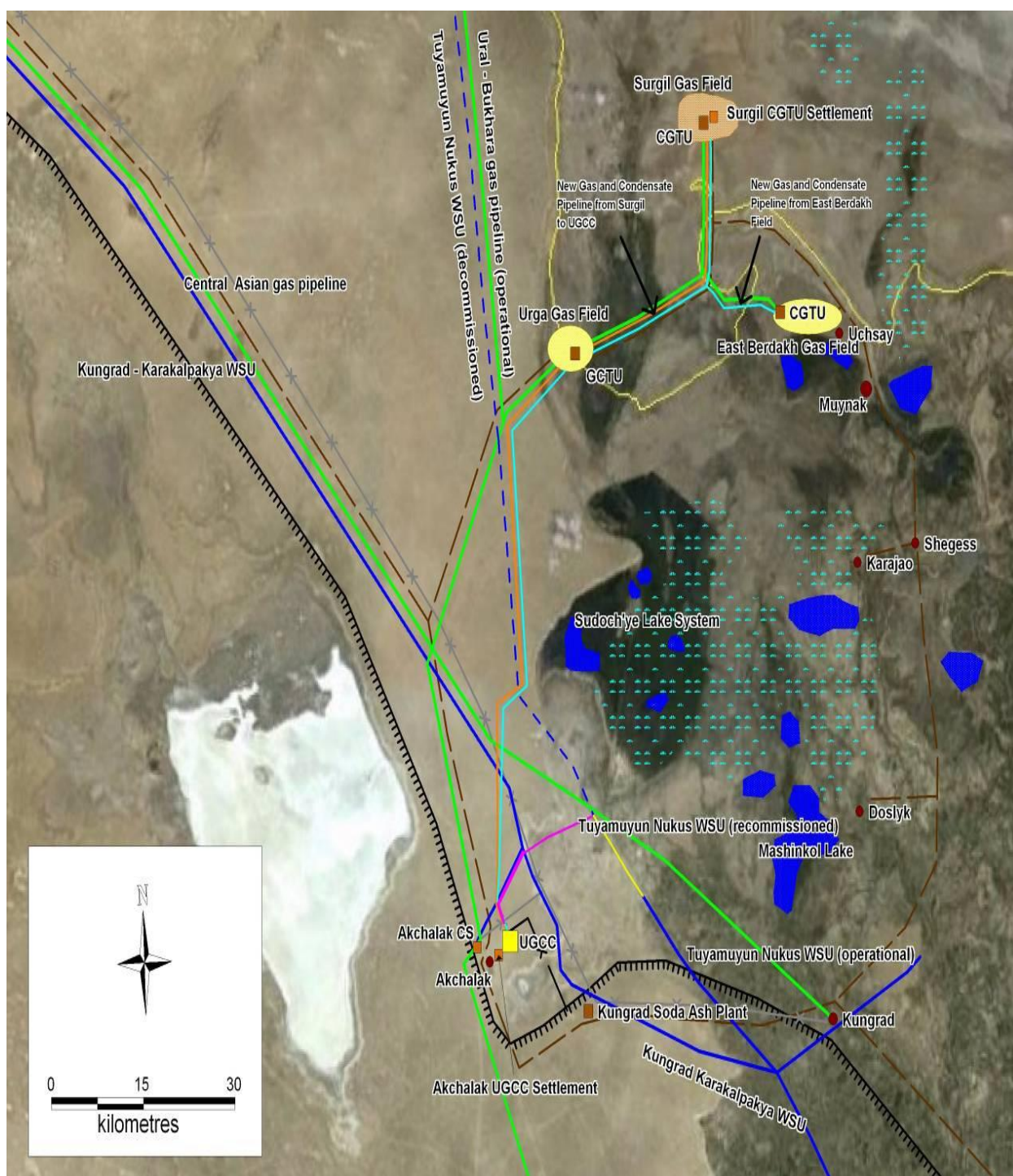
xabardar etiw ushın tayarlandı. Joybar boyınsha jámiyetshilik qanday kommentariy beriwi múmkinligi haqqında maǵlıwmat usı hújjetin keyninde berilgen.

Joybar 3 komponentti islep shıǵıwdı názerde tutadı:

- Súrtil, Arqa hám Shıǵıs Berdaq kánlerinde gaz skvajinaların burǵılaw, sáykes óndirislik kommunikaciyalardı qurıw hám keńeytiw, sonday-aq, Súrtil káninde gazdı kompleksli tayarlawdı ornatiw hám Shıǵıs hám Arqa Berdaq kánleri ushın jáne bir gazdı kompleksli tayarlawdı ornatiw (Shıǵıs Berdaq GKTO);
- Joqarı tıǵızlıqtaǵı polietilen islep shıǵarıw hám gaz eksportıushın Ústirt platosında sáykes infrastruktura hám Ustirt gaz-ximiya kompleksin qurıw hám ekspluataciyalaw (shiyki zat zat resursların jetkerip beriw boyınsha ishshı posyolka, temir jollar, avtomobil jollar, truboprovod, gaz satıw ushın truboprovod, elektr jetkerip beriw liniyalarında paydalanılǵan suwları paydalanıw ushın truboprovod hám orın sıyaqlılar);

Súrtil, Arqa hám Shıǵıs Berdaq kánlerinen hám truboprovodlar tarmaǵınıń arqa bóliminen ibarat. Joybardıń arqa noqatı Aral teńiziniń shıǵıs tárepinde jaylasadı. Bul, gaz kánleri burınǵı Aral teńiziniń ultanında jaylastı. Bul aymaq bir tegis, qurǵaq hám egislikke jaramsız. Tegisliklerdin joqarı qatlamı kúshli shorlangan hám ayırım jaǵdaylarda quramında taksik elementler boladı. Ústirt gaz-ximiya kompleksi hám shıǵıs truboprovod tarmaqlarınan ibarat joybardıń shıǵıs bólimi Ústirt platsında jaylastı.

Demek Uz-Kor Gaz Chemical xalıqaralıq qarjılandırıwdı ózine ózine tartqan eken, joybar ekologiyalıq hám sociallıq tártiplestiriwdin hám milliy, hám xalıqaralıq standartlarına muwapıq islenip shıǵıldı. 2001-jılǵı 31-dekabrdegi «Mámleketlik ekologiyalıq ekspertizalar ótkeriw haqqında» №491 Rejesi Ózbekstanda qorshaǵan ortalıqqa tásir etiwın bahalaw ushın yuridikalıq talapnamalardı belgilep beredi. №491 Rejesiniń №2 qosımshasında keltirilgen anıqlamaǵa muwapıq, joybar 1-kategoriyaǵa - táwekelshiliktin joqarı dárejesine kiredi.

Súrgil káninen Ústirt gaz-ximiya kompleksine gaz hám kondensattı tasıw ushın jer astı truboprovodların qurıw hám paydalanıw, Shıǵıs Berdaq gazdi kompleksli tayarlawdı ornadıwdan Súrgil kondensatprovodı menen jalǵawshı jańa kondensatprovodın qurıw hám biriktiriw.

Joybar boyınsha kánlerde hám truboprovodlarda qurılıs hám burǵılaw isleri 2007-jılı baslandı. Ústirt gaz-ximiya kompleksi qurılısı hám abadanlastırıw jumısları 2011-jılǵa baslandı.

Xalıqaralıq process qorshağan ortalıqqa hám social-ekonomikalıq sferağa tásir etiwdi bahalawğa sáykes jerlerge bir qatar fizikalıq, biologiyalıq, social-ekonomikalıq hám jámiyetlik faktorlarğa tiyisli maǵlıwmatlar jıynaǵın ózine qamtıydı. Joybar qurılısı, ekspluataciyası hám demontaj nátiyjesinde kelip shıǵatuǵın bir qatar unamlı hám unamsız effektler, olardıń mánisin anıqlaw ushın bahalandı hám imkanı barınsha olardı jeńilletti yamasa basqardı. Hár bir basqıshta kelip shıǵatuǵın effektler (tásirler) diń áhmiyeti dáslepki maǵlıwmatlarğa salıstırǵanda qálegen ózgerislerge tiykarlanadı. Qalǵan áhmiyetli effektlerdi anıqlaw joybar tárepinen qabıllanǵan tásirdi kemeytiw boyınsha islenip shıqqan proceduralardı ózine qamtıydı, hám ózgerisler kólemi hám dawamlılıǵına, adamlar sanına hám tiyilgen resurslar kólemine hám olardıń ózgerislerge sezgirligine baylanıslı.

Mápdar tárepler menen konsultaciylar ótkeriw qorshağan ortalıqqa hám social-ekonomikalıq sferağa tásir etiwdi bahalaw procesiniń zárúr bólimi bolıp esaplanadı. Jámiyetlik konsultaciylar jobası hám informaciylardı ashıw jobasına muwapıq iske asırılatsuǵın konsultaciylar nátiyjeleri qorshağan ortalıqqa hám social-ekonomikalıq sferağa tásir etiwdi bahalawda sáwlelenedi. Jámiyetlik konsultaciylar jobası hám informaciylardı ashıw jobası qorshağan ortalıqqa hám social-ekonomikalıq sferağa tásir etiwdi bahalaw esabatı tamamlanǵanǵa shekem áhmiyetli konsultaciylar menen bayanıslı ilájlardı jobalı ámelge asırıw ushın islenip shıǵılǵan. Jámiyetlik konsultaciylar jobası hám informaciylardı ashıw jobasınıń barlıq nátiyjeleri mápdar tárepler tárepinen usınıslar túrinde qorshağan ortalıqqa hám social-ekonomikalıq sferağa tásir etiwdi bahalaw sheginde informaciylardı ashıp kórsetiw hám jámi Joybar dawamında beriledi.

Potencial ekologiyalıq tásirler tómendegilerdi qamtıydı: jasaw ornınan ayrılıw, jasaw ornınıń hám belgili bir túrlerdiń tınımsızlıǵı; ańshılıq ushın jer ashıw hám aǵash otınnan ayrılıw. Ortasha is orınların qurılıs hám ekspluataciyalıq faza ushın anıq shegaraların úylestiriw hám anıqlaw zárúr.

Qorshağan ortalıqqa hám social-ekonomikalıq sferağa tásir etiwdi bahalaw esabatı mápdar tárepler tárepinen biologiyalıq hár túrlilikke beriletuǵın bahalardı esapqa

alğan halda joq bolıp ketiw qáwpi bolğan túrlerdi hám qolaylı jerlerdiń tiykarǵı qáwpin fokusleydi.

Barlıq aymaqta hám barlıq suwlı qatlamlarda shorlanıw jer astı suwların qayta islewsiz paydalanıw múmkinshiliginiń tiykarǵı sebebi bolıp tabıladı. Jer astı, sonday-aq jer ústi suwları joybar obyektlerin qurıwdan hám paydalanıwdan pataslanıw qáwpi bar. Qorshağan ortalıqqa hám social-ekonomikalıq sferaǵa tásir etiwdi bahalaw ushın iske asırılğan tásir etiwdi bahalaw: joybar ushın suwǵa bolğan talaptı (sonıń ishinde muǵdarı) hám usınılğan suw menen támiyinlew derein anıqlaydı; turaqlı suw aǵısın hám usınılatuǵın tazalaw hám aǵızıp jiberiwusılların anıqladı; joybar ushın jer ústi hám jer astı suwlarına bolğan talapqa tásir etiwdi bahalaw; suwdan paydalanıwdı minimizaciyalaw ushın bar bolğan variantlardı, turgın suwlardıń payda bolıwın, aǵızıp jiberiw variantların hám hár bir varianttan qorshağan ortalıqqa ulıwma tásirin bahalaw.

Qurılıs hám paydalanıw dáwirindegi tásir tómendegilerdi qamtıydı: jerdiń ózgeriwi aqıbetinde fizikalıq tásirler; topıraqtıń shógiwi; topıraq hám jer astı suwlarınıń pataslanıwı; gaz burǵılaw hám qazıp shıǵarıw procesinde kelip shıǵatuǵın tásirler, qorshağan ortalıqqa tásir kórsetiw anıq pataslawshı baylanıslardı anıqlaw ushın bahalanadı; qáwiplilikti bahalaw pataslawshı baylanıslardıń hám xalıq ssalamatılıǵınahám ekosistemǵa tásirin esapqa aladı.

Aqsholaq/Qırıqqız posyolkası Ústirt gaz-ximiya kompleksi maydanınan qubla-batısqa qaray shama menen 5 km. aralıqta jaylasqan. Úshsay posyolkası Súrgil káninen qubla-shıǵısta, Moynaq qalasınan shama menen 15 km. arqa shıǵısta jaylasqan. Sapalı bahalaw qurılıs jumısları waqtında jumıslardıń potencial tásirin bahalaw ushın paydalanıladı. Paydalanıw dáwirinde taslandılar xalıqaralıq qaǵıydalarǵa muwapıq bahalanadı. Kóplegen shamalanǵan dereklerden shıqqan taslandılar tolıq kompleks boyınsha bahalanadı. Sebebi tásirler taslandınıń qálegen dereginen 10 km. radius penen sheklengen, bul izertlew maydanı bolıp esaplanadı.

Transport qurallarınıń eń kóp háreketi jumısqa kerekli ásbap-úskenelerdi maydanshaǵa tasıw menen baylanıslı joybardıń barlıq maydanlarında qurılıs isleri alıp barılğan dáwirde baqlandı. Joybar tolıq paydalanıwǵa tapsırılǵannan keyin

Ústirt gaz-ximiya kompleksinen materialardı eksportqa shıǵarıw jol hám temir jol infrastrukturasınan paydalanıw járdeminde ámelge asırıladı. Joybar kóleminde gaz kánlerinen Ústirt gaz-ximiya kompleksine shekem truboprovodlar menen parallel jatatuǵın jeke paydalanıwı ushın jańa jollar salıw zárúr. Usıǵan baylanıslı GKTO Súrtil kánin GKTO Shıǵıs Berdaq penen baylanıstırıw ushın shama menen 38 km.lik jańa jollar hám Ústirt gaz-ximiya kompleksi aymaǵın bar bolǵan jollar hám temir jollar tarmaǵı menen baylanıstırıw ushın 5 km.ge jaqın jol hám temir jollar salındı.

Ústirt gaz-ximiya kompleksiniń qurılıs procesi

«Dilodjik» (Ullı Britaniya) konsalting kompaniyası tárepinen járiyalanǵan peytingke muwapıq, Ústirt gaz-ximiya kompleksini qurılısı joybarı 2012-jıl juwmaǵı boyınsha dúnya júziniń on global investiciyalıq joybarları qatarına kirdi.

«Dilodjik» kompaniyası 1983-jıldan berli finans bazarları, bahalı qaǵazlar hám investiciyalıq iskerlik máseleleri boyınsha kommerciyalıq bankler, bahalı qaǵazlar bazarınıń professional qatnasıwshıları hám investorlar ushın analitikalıq hám konsalting xızmetin kórsetip kelmekte, sonday-aq eń iri investiciyalıq joybarlar, investiciyalıq bankler hám konsalting kompaniyalarınıń hár jılǵı reytingin járiyalap baradı. Jaqında «Dilodjik» kompaniyası «Uoll Strit djornal»

menen birgelikte dúnya júzi regionları boyınsha real waqıt rejiminde investiciyalıq aktivliktiń electron byulletenin járiyaladı.

2012-jıl dawamında planetamızdın global investiciyalıq joybarlar reytingine dúnya júziniń barlıq regionları boyınsha sanaat hám infrastrukturalar tarawında ámelge asırılğan eń iri investiciyalıq joybarlar kirgizildi.

Ulıwma 2012-jılı dúnya júzinde ulıwma bahası 382 mlrd. AQSh dollari kóleminde joybarlı qarjılandırıw tiykarında 900 den aslam joybarlar ámelge asırılğan edi. Bunda eń kóp bólegi Aziya regionına – 28 %, Avstraliyağa – 22 % tuwra keldi. Evropada joybarlı qarjılandırıw kólemi bir jıl ishinde 38 % ten 16 % ke túsip ketken edi.

Búgingi kúnge kelip janılıǵı-energetika sanaatı respublikamız ekonomikasınıń áhmiyetli tarmaǵına aylandı. Bul taraw mámleketimizde mınlağan jumıs orınlarınıń jaratılıwına hám shet ellerdın iri investirlarınıń dıqqat orayın Qaraqalpaqstan aymaǵına qaratılıwına sebep boldı dep ayta alamız.

Tómen degi kestede respublikamızdağı neft hám gaz kárxanalarına islewshi jumısshılardıń sanı haqqındağı maǵlıwmatlar keltirilgen. Keste Qaraqalpaqstan Respublikası statistika basqarması maǵlıwmatları tiykarında tayarlangan (4-keste).

2020-jıl 1-yanvar jaǵdayına kóre, Qaraqalpaqstan Respublikasında jámi xalıq sanı 1923785 adamdı quraǵan bolıp, sonnan 1068984 adam miynetke jaramlı xalıq bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaqstan Respublikasında neft hám gaz kárxanalarında islewshi jumisshılar sanı haqqında

№	Aymaq	Kárxananiń atı	2020-jıl 1-yanvar jaǵdayına kóre (adam)	Ekonomikada bánt bolǵan xalıq sanındaǵı úlesi (%)	Sanaat tarawında bánt bolǵan xalıq sanındaǵı úlesi (%)
		Jámi xalıq sanı	1923785	x	x
		Miynetke jaramlı xalıq sanı	1 068984	x	x
		Respublika boyınsha ekonomikada bánt xalıq sanı, jámi	699292	100	x
		Jámi sanaatta bánt xalıq	14272	x	100
		Neft hám gaz sanaatında islewshiler	2 770	0,4	19,4
		sonnan:			
1	Nókis qalası	"ZARUBEJNEFTEGAZ-GPD TSENTRALNAYA AZIYA" juwapkershiligi sheklengen jámiyet formasındaǵı operaciyalıq kompaniyası	106	0,01	3,8
2		Juwapkershiligi sheklengen jámiyet formasındaǵı "UZ-KOR GAS CHEMICAL" qospa kárxanası	1613	0,2	11,3
3		"Hududgaz Qoraqalpog'iston" JSHJ	1051	0,15	7,4

Respublika boyınsha ekonomikada bánt xalıqtıń jámi sanı 699292 adamdı quraǵan. Sonnan sanaatta jumıs penen bánt bolǵan xalıq sanı 14272 adamdı quraǵan bolıp, sonnan 2770 adam neft hám gaz sanaatında islewshi jumısshılar bolıp esaplanadı. Atap aytqanda, "ZARUBEJNEFTEGAZ-GPD TSENTRALNAYA AZIYA" juwappershiligi sheklengen jámiyet formasındaǵı operaciyalıq kompaniyasında 106 jumısshı, Juwappershiligi sheklengen jámiyet formasındaǵı "UZ-KOR GAS CHEMICAL" qospa kárxanasında 1613 jumısshı xızmetkerler, "Hududgaz Qoraqalpog'iston" JSHJ de 1051 jumısshı xızmet kórsetip kelmekte. Olardaǵı jumısshılardıń respublikamız sanaat tarawlarında bánt bolǵan xalıq sanındaǵı úlesi sáykes túrde, 3,8 %, 11,3 % hám 7,4 % ti quraydı.

Bul kárxanalardıń mámleketimiz ekonomikasına qosıp atırǵan úlesi tómendegi kestede kórsetilgen.

5-keste

Mineral shiyki zat tiykarında islewshi iri kárxanalardıń mámleketimiz ekonomikasında tutqan ornı (01.01.2020)

Kárxana atı / ónim atı	Jılıq islep shıǵarıw quwatı (tiyisli birlikte)	2019-jıldı islep shıǵarıldı				Jumısshılar sanı
		Natura formasında	mln.swm	Ósiw tempi (%)	Eksport kólemi (mıń \$)	
Moynaq rayonı "Ustyurtgaz" JSHJ			353689,378	105,6		474
Tábiyiy gaz kondensatı, mın t	47,7	47,7	39585189	96,1		
Gaz sıyaqlı jaǵdaydaǵı tábiy iygaz, mln.m ³	2339,3	2339,3	314104189	107,4		
Nókis qalası "Uz - Kor Gaz Chemical" JSHJ			6863183,2	102,6	333594,0	1493
Tábiyiy gaz kondensatı, mın t	118,7	118,7	-	94,1	333594,0	
Gaz sıyaqlı jaǵdaydaǵı tábiy iygaz, mln.m ³	2957,5	2957,5	2936171659	92,5		
Nókis qalası Qońırat soda zavodı UK			319841,3	100,3	3,3	1835
Háktas, t	217565	217565	3773157,17	116,2		
Tasqal, dross hám usıǵan uqsas sanaat shıǵındıları, mayda tas, shebin, kremniy yamasa maydalanǵan tas qosıp yamas qospastan ajratılǵan,	100403	100403	10788870,32	106,2		

qurılıs tası, t						
As duzı, t	10000	3427	463569	85,7	3,3	

Respublikamızda mineral shiyki zat resurslarınan paydalanıwdıń búgingi kúndegi jaǵdayı hám olardıń aymaqlıq tarqalıwı tómendegi kestede óz kórinisin tapqan (6-keste).

Qaraqalpaqstan Respublikasında bar bolǵan mineral shiyki zat tábiyiy resurslardıń aymaqlıq tarqalwı (01.01.2021)

№	Aymaq	Taw-mineral shiyki zatı			Taw-ximiya shiyki zatı
		Shiyshe islep shıǵarıw ushın dolomit (mıń tonna)	Mineral duzlar (tonna)	Talk tası (mıń tonna)	Vermikulit (mıń tonna)
Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha		6870,7	549998,7	22395	3919,3
1	Nókis qalası	-	-	-	-
2	Ámiwdárya	59	-	-	-
3	Beruniy	-	-	22395	-
4	Bozataw	-	-	-	-
5	Qanlıkól	-	-	-	-
6	Qaraózek	-	-	-	3919,3
7	Kegeyli	-	-	-	-
8	Qońırat	-	140784,9	-	-
9	Moynaq	6811,7	-	-	-
10	Nókis rayonu	-	-	-	-
11	Taqıyatas	-	-	-	-
12	Taxtakópir	-	843,8	-	-
13	Tórtkúl	-	-	-	-
14	Xojeli	-	-	-	-
15	Shımbay	-	408370-	-	-
16	Shomanay	-	-	-	-
17	Ellikqala	-	-	-	-

dawamı

№	Aймақ	Qurılıs materialları									
		Keram zit shiyki zatı (mıń m ³)	Qum- shaǵıl materiall arı (mıń m ³)	Shebin taslar (mıń m ³)	Gerbish- sherepic a shiyki zatı (mıń m ³)	Qurılıs tasları (mıń m ³)	Qurılıs jumısları hámde silikat ónimleri ushın qum (mıń m ³)	Tábiyiy qaplam a ushın taslar (mıń m ³)	Cement shiyki zatı (mıń tonna)	Hák kúydiriw ushın háktas (mıń tonna)	Gips hám angidrit (mıń tonna)
	Respublika boyınsha	31374,0	12374,7	6241,0	25471,2	228377,8	17434,1	-	122794,4	200977,4	6506,0
1	Nókis qalası	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Ámiwdárya	-	-	-	2622,5	61247,2	-	-	-	454,1	-
3	Beruniy	-	936,7	6241,0	1873,2	3605,1	-	-	122091,0	183304,3	-
4	Bozataw	17089,0		-	-	-	-	-	-	-	-
5	Qanlıkól	-	-	-	818,0	-	-	-	-	-	-
6	Qaraózek	2723,0	11438,0	-	3580,8	161274,5	-	-	703,4	14291,0	6506,0
7	Kegeyli	-	-	-	760,7	-	-	-	-	-	-
8	Qońırat	-	-	-	4274,85		4884,7	-	-	2928,0	-
9	Moynaq	-	-	-	2641,6	-	-	-	-	-	-
10	Nókis rayonı	11562,0	-	-	5930,6	2251,0	12549,4		-	-	-
11	Taqıyatas	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Taxtakópir	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

13	Tórtkúl	-	-	-	637,3	-	-	-	-	-	-
14	Xojeli	-	-	-	54,7	-	-	-	-	-	-
15	Shımbay	-	-	-	1296,8	-	-	-	-	-	-
16	Shomanay	-	-	-	928,3	-	-	-	-	-	-
17	Ellikqala	-	-	-	51,8	-	-	-	-	-	-

3.2. Qaraqalpaqstan Respublikasında mineral tábiyiy baylıqlardan paydalanıwdıń perspektivaları

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń aymaǵında awır sanaat tarawların, ásirese taw-kán, sanaatı hám qurılıs materialları sanaatın rawajlandırıw ushın minerallıq shiyki zat resurslardıń kópshilik túrleri jaylasqan. Mısalı, Tebinbulaq titan-magnetitli ruda káni perspektivalı kánlerden esaplanadı. Sulfatlı magnezialı duz káni tiykarında sulfat natriyin, as duzın hám metall magniyin alıwǵa jol ashıladı. Bul aqırǵı esapta ximiya, metallurgiya sanaatların keńnen rawajlandırıwǵa múmkinshilik tuwdıradı.

Respublikada qurılıs materialların kóplep jetistiriwdi shólkemlestiriw ushın da mineral baylıqlarınıń qorları mol. Bul házirgi waqıtta Ústirt zonasınan tabılǵan gaz, neft hám t.b. bir qatar kánlerinde qurılıs-montajlaw jumısların shólkemlestiriwge jol ashadı. Solay etip, hár qıylı shiyki zat resursları qorlarınıń ashılıwı Qaraqalpaqstannıń industrial baǵdarda rawajlanıwına múmkinshilik jaratadı.

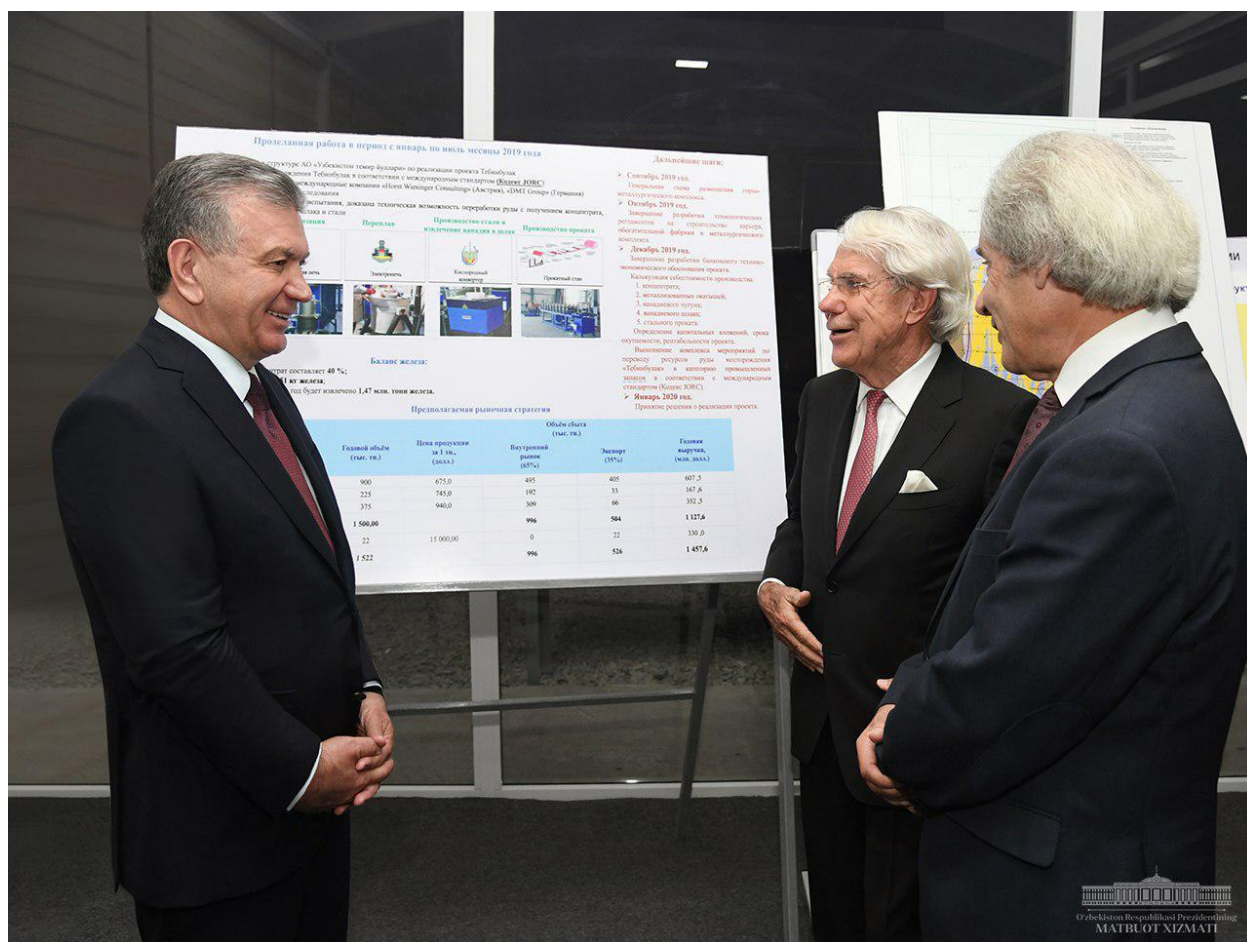
Qaraózek rayonu aymaǵındaǵı Tebinbulaq káni negizinde kán-metallurgiya kompleksin qurıw joybarı perspektivalı ilajlar qatarında tilge alınadı. Bul kánde 1,1 milliard tonna shiyki zat rezervi anıqlanǵan. Dáslepki esaplawlarǵa kóre, jılına 33 million tonna ruda qazılıp, onnan 1,5 million tonna temir alınıwı mólsherlengen.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtiń 2018-jıl 12-yanvardaǵı qararında bul investiciya joybarın ámelge asırıw ilajları belgilengen.

Kán-metallurgiya kompleksi jılına 900 mın tonna armatura, 225 mın tonna sım, 375 mın tonna ugolok, shveller hám basqa túrdegi ónimler islep shıǵarıw quwatına iye boladı. Bul bolsa úlken muǵdardaǵı importtıń ornın toltırıp, sanaattı turaqlı rawajlandırıwǵa xızmet qıladı. Bul jerde 3 mınnan aslam xalıq jumıs penen támiyinleniwi kózde tutılǵan. Ónimlerdiń 35 % in eksport qılıw jobalastırılǵan.

Joybardı tayarlaw hám ámelge asırıwǵa Germaniyanıń «DMT-Group Consulting» hám Avstriyanıń «Horst Wiesinger Consulting» kárxanaları usınıs etilgen.

Texnologiyalıq reglament kán qazıp alıwdan polat buyımların islep shıǵarıwǵa shekemgi bolǵan pútkil texnologiyalıq process ushın islep shıǵılǵan. Bul texnikalıq hújjetler optimal texnologiyalıq rejimin, texnologiyalıq procestiń operaciyların ámelge asırıw tártibin, talap etiletuǵın sapalı ónim silep shıǵarıwdı támiyinlewdi, óndiristiń qáwipsiz islew sharyatların, sonday-aq qorshaǵan ortalıqtı qorgaw talaplarına juwap beredi. Aldınraq, bul joybarda kómilgen texnologiyadan paydalanıw kózde tutılǵanı, bul joqarı oshaqlardan parıqlı túrde qorshaǵan ortalıqtı pataslamawı menen ajıralıp turıwı ayılǵan edi..

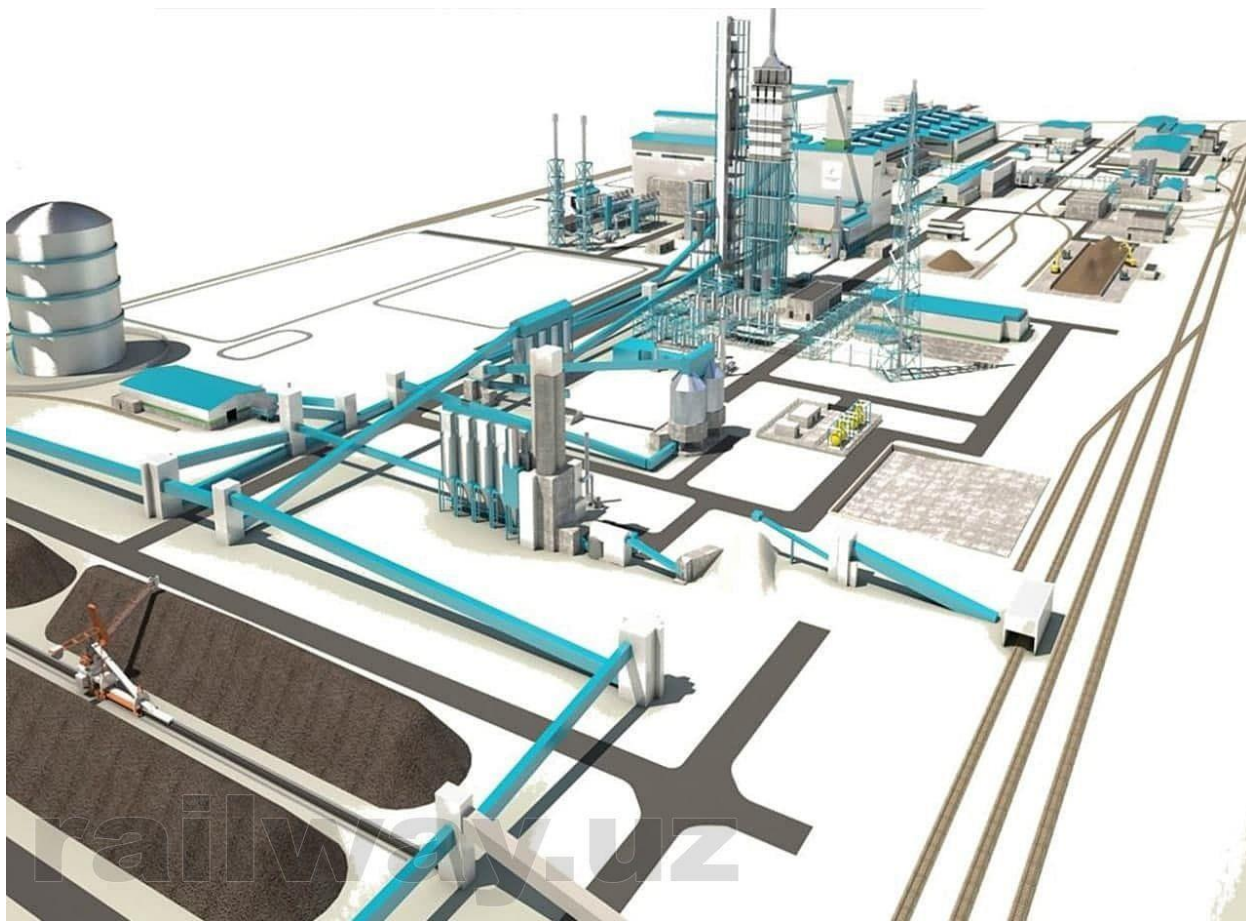

3-súwret. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Tebinbulaq titan-magnetitli ruda káni joybarın ámelge asırıwshı shet el kárxanaları wákilleri menen birgelikte joybardıń ekonomikalıq nátiyjeliligin dodalamaqta

Rudanıń quramındaǵı temir muǵdarı az bolıwına qaramastan, tańlangan texnologiyadan paydalanǵan halda hám joqarı qosımsha qunǵa iye ónim sıpatında

vanadiy shlakin qazıp alıw kózde tutılğan. Joybardıń ekonomikalıq effektivligi 8 jıldı quraydı.

Joybar TUV NORD GROUP - iri konsalting hám injenerlik kompaniyası "DMT Group" (Germaniya), Leoben kánshilik universiteti (Avstriya), Bochum universiteti (Germaniya), SGA (Germaniya), K1Met (Avstriya), ARP (Avstriya), ALS (Irlandiya), sonday-aq biznes másláhátshi ILF Consulting Engineers (Germaniya). Joybarda qabıl qılınğan texnologiya boyınsha óz betinshe ekspert juwmaǵın alıw ushın TOMS institutı (Irkutsk, Rossiya Federaciyası) 2020-jıl yanvarınan sentyabrına shekem ruda úlğilerin bayıtıw boyınsha úsh basqışlı texnologiyalıq izertlewler ótkerdi. Nátiyjeler temir rudalarınıń quramında 67% ten joqarı bolğan konsentrat alıw menen temir rudaların bayıtıw imkaniyatın jáne bir márte tastıyıqladı. Izertlewler "SRK Consulting" xalıqaralıq kompaniyası (Kanada) tárepinen tańlangan 2,7 tonna muǵdardaǵı mineraldıń úlgisinde alıp barıldı.

4-súwret. Tebinbulaq titan-magnetitli ruda káni bazasında qurılatuǵın taw-metallurgiya kompleksiniń investproekti

Bul investiciya joybarın ámelge asırıw ushın dáslepki maǵlıwmatlardı tereń úyreniw, qárejetler hám paydalardıń analizi ámelge asırıldı. Joybardıń ekonomikalıq hám maqsetke muwapıqlıǵı bahalawǵa imkan berdi. Alınǵan nátiyjeler boyınsha qánigeler xalıqaralıq standartlarǵa muwapıq Bank texnikalıq-ekonomikalıq tiykarları islep shıǵıldı. Bul bolsa óz náwbetinde usı joybardı rawajlandırıwdıń keyingi basqıshların ámelge asırıw ushın investiciyalardı tartıw ilajların islep shıǵıwǵa imkan beredi.

Aral teńizi xalqımızǵa qanday járdemler qılǵan bolsa, óz mashqalasınan keyin de xalqımızǵa járdem bermekte. Onıń qurǵaǵan akvatoriyasınan neft hám tábiyyıy gaz kánleri tawılmaqta. Ózbekstannıń neft hám gaz kánlerin izlep tabıw ushın shólkemlestirilgen «Aral Sea Operating Company» transmilliy kompaniyası quramına kırıwshi Ózbekstannıń «Uzbekneftegaz», Qıtaydıń «CNCP International», Koreya Respublikasınıń «KNOC» hám Rossiyanıń «Lukoil» kompaniyalarınıń geologiyalıq izertlew maǵlıwmatlarına qaraǵanda Ózbekstannıń Aral akvatoriyasında 2 mlrd. tonna neft hám 2 trln. kubmetr tábiyyıy gaz zapası barlıǵı boljanbaqta. Bul pútkil Orta Aziyanıń 31 % neft, 40% gaz zapasın quraydı.

Ústirt platosı hám Aral akvatoriyasında neft-gaz reursların izlep tabıw hám óndiriwde «Uzbekneftegaz» MXK menen Rossiyanıń «Gazprom», «Lukoil», Qıtaydıń «CNPC», Qubla Koreyanıń «KNOC», «Kogas» kompaniyaları birge jumıs alıp barmaqta.

Búgingi kúnde Prezident Shavkat Mirziyoyevtıń 2019-jıl 18-noyabrdegi «Neft hám gaz geologiya-izlew jumısların shólkemlestiriw hám alıp barıw sistemasın jetilistiriw is-ilajları haqqında»ǵı qarorınıń orınlanıwın támiyinleniwin tarawında bir qatar jumıslar orınlanbaqta. Atap aytqanda, «Ózbekneftegaz» AJ Basqarması baslıǵı Mehriddin Abdullayevtıń baslaması menen uglevodorod shiyki zatın bazasın toltırıw hám qayta tiklew baǵdarlaması sheńberinde geologiya-izlew jumısları aymaqlar kesiminde alıp barılmaqta.

«Ózbekneftegaz» AJ tarmaǵında 2021-jıldı «Geologiya-izlew jumısların jedellestiriw jılı» dep járiyalanıwı da geologiyalıq jumıslardı sistemalı tárizde ámelge asırıwda baslı baǵdarlama bolıp xızmet qılıp kelmekte.

«Ózbekneftgaz» AJ geologları tárepinen «Geologlar kúni» kásiplik bayramı qarsańında respublikamız xalqı, ekonomikası hám onıń rawajlanıwı ushın ózine tán sawǵa boldı.

Geologlardıń usınıslarına tiykar, orınlardaǵı qánigeler menen birgelikte «Tómengi Súrgil» káni aymaǵındaǵı tómengi yura jatqızıqlarınıń neftgazlılık perspektivaların bahalaw ushın 5-sanlı qudıq 4305 metrge shekem burǵılaw tamamladı hám qudıq kesiminde bir qansha perspektivalı qatlamlardıń bar ekenligi anıqlandı.

Qudıqtıń 4100–4305 metr tereńliktegi 200 metrden aslam aralığında alıp barılǵan isbilermenler nátiyjesinde kúnlık 700 mıń kub metr kólemde sanaat kólemindegi tábiyiy gaz aǵısların alıwǵa erisildi.

Bunnan tısqarı, «Tómengi Súrgil» káni aymaǵında náwbettegi 6-sanlı izlew qudıǵın burǵılawdı ámelge asırıw barasında tayarlıq jumısları baslap jiberiledi.

Usı jıldı Úttirt regionında 16 qudıqta jumıslardı shólkemlestiriw, 47 mıń metrden aslam burǵılaw jumısların ámelge asırıw hámde usı qudıqlarda jıl juwmaǵı menen 10,0 mlrd. kub metr tábiyiy gaz hámde 300 mıń tonna gaz kondensatı qorların ósiriwdi támiyinlew kózde tutılǵan.

JUWMAQLAW

Ózbekstanda reformalardıń nátiyjeli ámelge asırılıwı nátiyjesinde siyasıy, sociallıq hám makroekonomikalıq turaqlılıq barǵan sayın bekkemlenbekte, sırt el investorları hám kreditorlarınń mámleketimizge investiciya kirgiziwge umtılwı hám qızıǵıwı artıp barmaqta. Usı faktor Ózbekstan Respublikası húkimeti tárepinen hár tárepleme qollap-quwatlanıwı tiykarında, xalıqaralıq investorlar hám kreditorlar ushın qolaylı shárt-sharayat jaratıw, mámleketimizde óz tarawınıń jetekshi xalıqaralıq kompaniyaları qatnasıwında joybarlı qarjılandırıw tiykarında keń kólemli sanaat joybarların ámelge asırıwdı támiyinlewge xızmet qılmaqta.

Ózbekistanda 2005-2020-jıllar aralıǵında strategiyalıq programma boyınsha uglevodorod qazıp alınbaqta, sonnan 15 jıl ishinde gazdıń zapası 1,015 trln. kubmetr, neftiń zapası 69,8 mln. tonna hám kondensatınıń 65,7 mln. tonnaǵa kóbeyiwi kútilmekte. Bul boyınsha gazdıń tiykarǵı zapası 579 mlrd. kubmetr artadı, yaǵnıy strategiyalıq programma dawamında anıqlanatuǵın gazdıń 53,9 % ti quraydı. Aral teńizi xalqımızǵa qanday járdemler qılǵan bolsa, óz mashqalasınan keyin de xalqımızǵa járdem bermekte. Onıń qurǵaǵan akvatoriyasınan neft hám tábiyiy gaz kánleri tawılmaqta. Ózbekistannıń neft hám gaz kánlerin izlep tabıw ushın shólkemlestirilgen «Aral Sea Operating Company» transmilliy kompaniyası quramına kiriwshi Ózbekistannıń «Uzbekneftegaz», Qıtaydıń «CNCP International», Koreya Respublikasınıń «KNOC» hám Rossiyanıń «Lukoil» kompaniyalarınń geologiyalıq izertlew maǵlıwmatlarına qaraǵanda Ózbekistannıń Aral akvatoriyasında 2 mlrd. tonna neft hám 2 trln. kubmetr tábiyiy gaz zapası barlıǵı boljanbaqta. Bul pútkil Orta Aziyanıń 31 % neft, 40% gaz zapasın quraydı. Egerde bul boljaw óz tastıyǵın tawsa, Qaraqalpaqstanda Ústirt gaz-ximiya kompleksine uqsas iri zavodlar yeleda kóbeyiwi sózsiz.

Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında bunnan kóp jıllar burın-aq sanaatlıq áhmiyetke iye temir rudasınıń, reńli metallardıń, fosforittiń, as duzınıń, mirobilittiń, sulfat natriydiń, qońır kómirdiń qorları anıqlanǵan edi. Keyingi jıllarda, Ózbekstan Ilimler akademiyası geologiya institutınıń hám Qaraqalpaqstan bóliminiń geologiya sektori ilimpazlarınıń tikkeley qatnasıwında (Samanov J.,

Palıbekov A., Qurbaniyazov Q. h.t.b.) janıwshı tábiyiy gazdın, kóp sanlı fosforit kánleriniń, qurılıs ushın jaramlı taslardın, ásirese mramordın, háktaslardıń, kaolin saz ılaylarınıń sanaatlıq qorları ashıldı.

Qaraqalpaqstan aymaǵınıń paydalı qazılmalarǵa bay bolıwınıń tiykarǵı sebepleriniń biri onıń aymaǵınıń geologiyalıq dúzilisine hám relyefiniń tariyxıy dáwirler ishinde qalıplesiwine tikkeley baylanıslı. Qurılıs materialları Sultan Wáyis, Jumırtaw, Porlıtaw, Qusxanataw, Beltaw tóbeshiklerinde, Ústirt platosı hám Qızılqum shólistanlıǵınıń qumtaslı tóbeshiklerinde kóp ushırasadı.

Bizdiń usınısımız sonnan ibarat, Qaraqalpaqstan Respubliaksı aymaǵınıń túrli mineral resurslarǵa bay ekenligin esapqa alıp, bul jerde úlken masshtablı geologiyalıq syomkalaw, geofizikalıq, geologiyalıq izertlew, burǵılaw jumısların elede jedellestiriw arqalı mineral resurs qorlarına iye bolǵan rayonlarda sanaat kárxanaları sanın elede arttırıw, onıń átirapında xızmet kórsetiw tarawlarınıń úlken kompleksin payda etiw, bul rayonlardı respublikamızdın sanaatı rawajlangan sanaat uzellerine aylandırıw, ekologiyalıq krizis shárayatında jasap atırǵan Qaraqalpaqstan Respublikası xalqın jumıs penen támiyinlew, olardıń turmısın jaqsılaw, Qaraqalpaqstandı Ózbekstannıń sanaatı rawajlangan aymaqlarınan birine aylandırıwdı baslı wazıypa dep qaraw, Qaraqalpaqstan aymaǵınıń tábiyiy baylıqların eksport etiw, onnan túsken qarjılardı, nanotexnologiyalardı, kompyuter texnologiyaların rawajlandırǵan halda jańa sanaat tarmaqların iske qosıw, Ózbekstandı jaqın jıllar ishinde postindustrial mámleketer qatarına qosıw.

Ómir qáwipsizligi

Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilim minisitrliğı, puqaralıq qorǵanıwdıń baslıǵı A.Parpievtiń 28.10.2008 j. №318 sanlı buyırǵı hám universitet Ilimiy Keńesi (12.11.2008 j, №2 is qaǵazı) qararı tiykarında tayarlanǵan universitet rektoratı buyırǵına (13.11.2008 j. №120 D/1, §4) tiykarlanıp «Ómir qáwipsizligi» pánin barlıq tálim baǵdarları boyınsha talabalarǵa oqıw protsessinde úyretiw ushın, magistrlik dissertatsiyasın hám bakalavr qánigelik pitkeriw jumısın orınlawda pánniń huqıqıy tiykarları kirgizildi.

“Jámiyette puxaralardıń huqıqları hám erkinliklerin qorǵaw támiyinlengende ol haqıqıy, huqıqıy puxaralıq jámiyet boladı. Hár bir adam óz huqıqların anıq biliwi olardan paydalana alıwı, óz huqıqı hám erkinliklerin qorǵay alıwı lazım. Bunıń ushın dáslep mámleketimiz xalqınıń huqıqıy mádeniyatın asırıw zárúr” (İ. Karimov. Ózbekstan XXI ásirge umılmaqta, 31 – bet).

XX ásirdeń 60 – jıllarınan baslap is júrgizip kelgen puxaralıq qorǵanıw sistemasınıń tiykarǵı wazıypası tınıshlıq dáwirinde hám urıs jaǵdayında mámleket xalqın jalpı qırǵın quralları hám basqa xújim qurallarınan qorǵaw, urıs jaǵdayında xalıq xojalıǵı obektleriniń turaqlı islewin támiyinlew hámde apatshılıq oshaqlarında qutqarıw hám tiklew jumısların óz waqtında nátiyjeli ámelge asırıwdan ibarat edi.

Biraq xalıq ómirine tek jalpı qırǵın quralları emes, bálkim basqa qáwip – qáterlerde qáwip salmaqta, olardı názerden shette qaldırıw hasla múmkin emes. Bular tábiyiy, texnogen hám ekologiyalıq qásiyetli ayrıqsha jaǵdaylar bolıp tabıladi.

90–jıllarǵa kelip yadro urısı qáwipi kemeyip, biologiyalıq qurallardan paydalanıw sheklep qoyıldı, jańa – zamanagóy qural túrleri oylap tabıldı, olar adamlar ushın qáwipli bolmay, bálki ekonomikalıq obektlerdi isten shıǵarıwǵa qaratılǵan edi. Bulardıń barlıǵı puqaralıq qorǵanıw sisteması ornında jańa bir sistema dúziliw kerekligin dállep berdi.

Puqaralıq qorǵanıw ornın iyelewi múmkin bolǵan iri kólemdegi ayrıqsha jaǵdaylarǵa áwelden tayarlıqtı támiyinlewshi jańa arnawlı mámleket sisteması iyelewi, ol tınıshlıq hámde urıs dáwirinde xalıqtı hám aymaqlardı ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵawı lazım edi. Bul sistema xalıqtı ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵaw hám qutqarıw jumısların ótkerip qoymay, basqa áhmiyetli ilajlardı: tábiyiy apatlardan qáwipli aymaqlar kartaların dúziw, seysmikalıq bekkem bina hám imaratlardı qurıw, qısqa, orta hám uzaq múddetli boljaw jumısların shólkemlestiriwi hám xalıq tayarlıǵın ámelge asırıwı lazım edi.

Usı orında jáne bir máseleni aydınlastırıp alıwǵa tuwra keledi. Ayrıqsha jaǵday degen ne, onnan xalıqtı hám aymaqlardı qorǵaw degende neni názerde tutıwımız kerek?

Ayrıqsha jaǵday – adamlar qurban bolıwı, olardıń den sawlıǵı yaki qorshaǵan ortalıqqa zıyan tiyiwi, materiallıq shıǵınlar keltirip shıǵılıwı hámde adamlardıń turmıs sharayatınıń izden shıǵıwına alıp keliwi múmkin bolǵan yaki alıp kelgen

avariya, apatshılıq, qáwipli tábiyǵıy hádiyse yaki basqa tábiyiy apatshılıq nátiyjesinde belgili bir aymaqta júzege kelgen jaǵday.

Xalıqtı hám aymaqlardı ayırıqsha jaǵdaylardan qorǵaw – ayırıqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám olardı saplastırıw ilajları, usılları, qurallar sisteması, háreketler birlesigi.

Ayırıqsha jaǵdaylardıń aldın alıw – aldın ala ótkerilip, ayırıqsha jaǵdaylar júz beriwi qáwipin múmkinshiligi bolǵansha kemeytiwge, bunday jaǵdaylar júz bergen táǵdirde bolsa adamlar den sawlıǵın saqlaw, qorshaǵan tábiyiy ortalıqqa tiyetuǵın zıyan hám materiallıq shıǵınlar muǵdarın kemeytiwge qaratılǵan ilajlar kompleksi.

Ayırıqsha jaǵdaylardı saplastırıw – ayırıqsha jaǵdaylar júz bergende ótkerilip, adamlar ómiri hám den sawlıǵın saqlaw, qorshaǵan tábiyiy ortalıqqa tiyetuǵın zıyan hám materiallıq shıǵınlar muǵdarın kemeytiwge, sonday – aq ayırıqsha jaǵdaylar júz bergen zonalarǵı sheńberge alıp, qáwipli faktorlar tásirin toqtatıwǵa qaratılǵan avariya – qutqarıw jumısları hám basqa keshiktirip bolmaytuǵın basqa jumıslar kompleksi.

Xalıqtı hám aymaqlardı ayırıqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawında qoyılǵan eń tiykarǵı jumıslardıń biri–dáslep Qorǵanıw ministrligi qasında puqaralıq qorǵanıw hám ayırıqsha jaǵdaylar basqarmasınıń, soń usı basqarma tiykarında **Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 1996 jıl 4 marttaǵı PF–1378 Buyırǵı** menen Ayırıqsha jaǵdaylar ministrliginiń dúziliwi boldı.

Ministrlik is júrgize baslaǵannan soń xalıqtı hám aymaqlardı ayırıqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawınıń huqıqıy tiykarın dúziwshi bir qatar nızam hám qararlar qabıl etildi.

Ózbekstan Respublikası nızamları:

Xalıqtı hám aymaqlardı tábiyiy hám texnogen qásiyetli ayırıqsha jaǵdaylardan qorǵaw haqqında (1999 jıl 20 avgust) – 5 bólim hám 27 statyadan ibarat. Nızam xalıqtı hám aymaqlardı tábiyiy hám texnogen qásiyetli ayırıqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawındaǵı sotsial múnásibetlerdi tártipke saladı hám ayırıqsha jaǵdaylar júz beriwi hám rawajlanıwınıń aldın alıw, ayırıqsha jaǵdaylar keltiretuǵın shıǵınlardı azaytıw hám ayırıqsha jaǵdaylardı saplastırıwdı maqset etip qoyadı.

Puxaralıq qorǵanıw haqqında (2000 jıl 26 may) – 4 bólim hám 23 statyadan ibarat. Usı nızam puxaralıq qorǵanıw tarawındaǵı tiykarǵı wazıypalardı, olardı ámelge asırıwdıń huqıqıy tiykarların, mámleket organlarınıń, birlespe hám shólkemlerdiń wákilliklerin, Ózbekstan Respublikası puxaralarınıń huqıqları hám májbúriyatların, sonday – aq puxaralıq qorǵanıw kúshleri hám quralların belgileydi.

Adamnıń immunitet jetispewshiligi virusı menen keselleniwiniń aldın alıw haqqında (1999 jıl 19 avgust) – 13 statya. Nızamda AİJS keselliginiń aldın alıw tarawındaǵı mámleketlik támiyinlew, keselliktiń aldın alıw boyınsha jumıslardı qarǵı menen támiyinlew, puxaralardıń hám májbúriyatlarına tiyisli máseleler kórsetilgen.

Gidrotexnika inshaatlarini qawipsizligi haqqida (1999 jil 20 avgust) – 15 statya. Usi nazimni maqseti gidrotexnika inshaatlarin joybarlastiriv, quriv, paydalanivga tapsiriv, olardan paydalaniv, olardi rekonstruktsiya qiliv, tiklew, konservatsiyalaw ham tamamlawda qawipsizlikni tamiyinlew boyinsha iskerligin amelge asirivda juzege keletugin minasibetlerdi tartipke saliv bolip tabiladi.

Awil xojaliq osimliklerin ziyankesler, kesellikler ham jabayi ot - shoplerden qorgaw haqqida (2000 jil 31 avgust) – 28 statya. Usi nazimni maqseti awil xojaliq osimliklerin ziyankesler, kesellikler ham jabayi ot - shoplerden qorgawdi tamiyinlew, osimliklerdi qorgaw qurallarini adam den sawligina, qorshaqan tabiiy ortalıqqa ziyanlı tasirini aldın aliv menen baylanisli qatnaslardı tartipke salıwdan ibarat.

Radiatsiyaliq qawipsizlik haqqida (2000 jil 31 avgust) – 5 bolim ham 28 statyadan ibarat. Nizamni maqseti radiatsiyaliq qawipsizlikni, puxaralar omiri, den sawligi ham mal – mulki, sonday – aq, qorshaqan ortalıqtı ionlastirivshi nurlanıwdı ziyanlı tasirinen qorgawdi tamiyinlew menen baylanisli qatnaslardı tartipke salıwdan ibarat.

Terrorizmge qarsi gures haqqida (2000 jil 15 dekabr) – 6 bolim ham 31 statyadan ibarat. Usi nizamni maqseti terrorizmge qarsi gures tarawındaqı qatnaslardı tartipke salıwdan ibarat. Nizamni tiykarqı wazıypaları shaxs, jamiyet ham mamleketti suverenitetin ham aymaqlıq putinligin qorgaw puxaralar tinishligi ham milliy tatıwlıqtı saqlawdan ibarat.

Qawiqli islep shıgarıw obektlerini sanaat qawipsizligi haqqida (2006 jil 28 sentyabr) – 23 statya. Nizamni maqseti qawiqli islep shıgarıw obektlerini sanaat qawipsizligi tarawındaqı qatnaslardı tartipke salıwdan ibarat.

Ózbekstan Respublikası Prezidentini qararı:

Tasqınlar, sel ağımları, qar koshıw ham jer koshkisi hadıyseleri menen baylanisli ayırıqsha jaqdaylardı aldın alıw ham olardı aqıbetlerin toqtatıw barısındaqı – ilajlar haqqida (2007 jil 19 fevral, PQ – 585 – sanlı). Tasqınlar, sel ağımları, qar koshıw ham jer koshki hadıyseleri menen baylanisli jumislardı oz waqtında ham natıyjeli sholkemlestiriv, sonday – aq olardı aqıbetlerin tezlik penen toqtatıw maqsetinde qabil etilgen.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetini qararlari:

Ózbekstan Respublikası Ayırıqsha jaqdaylar ministrligini jumisin sholkemlestiriv maseleleri haqqida (1996 jil 11 aprel, 143 – sanlı). Qararqa «Ózbekstan Respublikası Ayırıqsha jaqdaylar haqqında»qı Nizam qosımsha etilgen. Ayırıqsha jaqdaylar ministrligini tiykarqı wazıypaları, huqıqları keltirilgen.

Ózbekstan Respublikası Ayırıqsha jaqdaylarda olardı aldın alıw ham hareket etiw mamleketlik sistemasi haqqida (1997 jil 23 dekabr, 558 - sanlı). Qarar menen Ózbekstan Respublikası Ayırıqsha jaqdaylarda olardı aldın alıw ham hareket etiw mamleketlik sistemasi (AJMS) haqqındaqı Nizam ham onı dızilisi tastıyqlangán, ministrlik ham idaralardı xalıq ham aymaqlardı ayırıqsha jaqdaylardan qorgaw boyinsha funktsiyaları keltirilgen.

Ózbekstan Respublikası xalqın ayırıqsha jaqdaylardan qorgawga tayarlaw tartibi haqqida (1998 jil 7 oktyabr 427 – sanlı). Qarar mamleket

xalqın hám aymaqların tábiyy hám texnogen qásiyetli ayırıqsha jaǵdaylardan qorǵaw sistemasın rawajlandırıw maqsetinde qabıl etilgen. Qararǵa qosımsha keltirilgen «Xalıqtı ayırıqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawında tayarlaw tártibi haqqında»ǵı Nızam Ózbekstan Respublikası xalqın ayırıqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawında, sonday – aq ayırıqsha jaǵdaylarda háreket etiwge tayarlıqtan ótip atırǵan xalıq toparların tayarlawdıń tiykarǵı wazıypaların, túrleri hám usılların belgileydi.

Tábiyy, texnogen hám ekologiyalıq qásiyetli ayırıqsha jaǵdaylardıń sıpatlaması haqqında (1998 jıl 27 oktyabr, 455 – sanlı). Qarar menen tastıyqlanǵan sıpatlamaǵa muwapıq ayırıqsha jaǵdaylar júzege keliw sebeplerine kóre texnogen, tábiyy hám ekologiyalıq qásiyetli, usı jaǵdaylarda zıyan kergen adamlar sanına, materiallıq zıyanlar muǵdarına hám kólemlerine qarap lokal, jergilikli, respublika hám transsşegaralı túrlerge bólinedi.

Ózbekstan Respublikasında adamlar hám haywanlardıń qutırıw keselligine qarsı gúresti kúsheytiw ilajları haqqında (1996 jıl 18 yanvar, 32 – sanlı). Adamlar hám haywanlardıń qutırıw keselligine qarsı gúres ilajlarınń nátiyjeligin asırıw, sonday – aq xalıq jasaw orınlarında iyt, pıshıq hám basqa úy haywanların tártipke salıw maqsetinde qabıl etilgen.

Ǵalaba xalıqlıq ilajlardı ótkeriw qaǵıydaların tastıyqlaw haqqında (2003 jıl 13 yanvar, 15 – sanlı). Ózbekstan Respublikası aymaǵında ǵalaba xalıqlıq ilajlar ótkeriliwi waqtında jámaát qawipsizligin támiyinlew hám tártibin qorǵaw maqsetinde qabıl etilgen.

Ayırıqsha jaǵdaylardı boljaw hám aldın alıw Mámleket dástúrin tastıyqlaw haqqında (2007 jıl 3 aprel, 71 – sanlı). Ayırıqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám aqıbetlerin saplastırıw tarawında alıp barılıp atırǵan jumıslar ónimlilikin asırıw maqsetinde qabıl etilgen. Joqarıda kórsetilgen huqıqıy hújjetler tiykarında oqıw protsessinde talabalarǵa “Ómir qawipsizligi” pániniń barlıq baǵdarları boyınsha keń mániste túsiniqler berildi.

Paydalanilgan ádebiyatlar dizimi:

1. Avezhodjaev X.X., Palbekov A. Litologiya, geoximiya i polezno`e iskopaemo`e mezozoyskix otlojeniy Karakalpakii. Izd-vo «FAN».T.,1976.88 s.
2. Аметов М.Б., Сапарниязов С.Ж. Пустыни Каракалпакстана. - Нукус, Билим, 1995. - 256 б.
3. Аношко В.С. Географические основы мелиорации. – Минск, 1974. 174 б.
4. Арманд Д.Л. Физико-географические основы проектирования сети полезащитных лесных полос. - М., 1961. - 367 б.
5. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А., Закиров Ш.С. Агроклиматические условия сельского хозяйства Узбекистана. – Ташкент: Мехнат, 1985.
6. Глухова Т.П., Стрельникова Г.А. Минерализованные воды Узбекистана как резерв орошения. - Ташкент, Фан. 1983. - 137 с.
7. Жоллыбеков Б. Изменение почвенного покрова и ландшафтов Южного Приаралья всвязи с антропогенным воздействием. - Нукус, Издательство «Билим», - 1995, 242 с.
8. Ирригация в Узбекистане. в 4-томах. - Т., 1975-1980.
9. Ишчанов М. Экономико-географические проблемы развития орошаемого земледелия в низовьях Амударьи. Ташкент. Фан. 1981.
10. Қарақалпақстан Республикасында дийханшылықты раўажландырыўдың илимий тийкарланған системасы (Коллектив авторлар). - Нөкис: “Билим”, 1993.
11. Қабулов С., Аметов М. Тупроқ унумдорлиги ва биомелиорация. Нөкис, Билим. 2000
12. Матмуратов Дж. Агроклиматические условия Северо-Западного Узбекистана. - Нукус, 1989.
13. Мелиорация: Энциклопедический справочник. – Минск, 1984. – 567 б.
14. Минашина Н.Г. Мелиорация засоленных почв. М., Колос 1978
15. Нерозин А.Е. Мелиорация засоленных орошаемых земель Узбекистана. Ташкент. Узбекистан.1974.
16. Опустынивание в Узбекистане и борьба с ним. Ташент. Фан.1988

17. Рамазанов А. и др. Некоторые вопросы мелиорации засоленных земель в низовьях Амударьи. - Нукус, Каракалпакстан. 1978, - 216 стр.
18. Рафиков А.А., Эргешев Ш.Е., Хайдаров Э. Процессы опустынивания Южного Приаралья. –Т., 1997
19. Строгонов Б.И. Растения и засоленные почвы. - М., 1958
20. Умаров А. Оценка природно-ресурсного потенциала для повышения эффективности сельского хозяйства. Нукус, 2009.
21. Шевелев Я.З., Ревут В.И., Дайшев Ш.Т. Справочник словарь мелиоратора. – Л., Лениниздат. 1988.

Oqıwlıq hám oqıw qollanbalar:

22. Mineralno-sirevie resursi Uzbekistana. ch.I.T.:FAN. 1976. 252 s.
23. Mineralno-sirevie resursi Uzbekistana.ch.II.T.:FAN.1977.272 s.
24. Samanov J., Kurbaniyazov K. Geologiya i polezno`e iskopaemo`e Karakalpakii (mezozoy i kaynazoy). T.: FAN 1972.
25. Ponkratiev P.V I drugie. «Geoekologiya plato Ustyurt. Respublika Uzbekistan» Orenburg, 2009.
26. Масляев В.Н., Федотов Ю.Д. Мелиоративная география (конспект лекций) – Саранск, Копи-центр «Референт», 2010, 110 с.
27. Матмуратов Ж. Қарақалпақстан АССРының табиғый шараяты хэм табиғый ресурслары. Нөкис, НМУ. 1988.
28. Михно В.Б. Мелиоративное ландшафтоведение. - Воронеж. 1984. 244 б.
29. Нурманов А. Аўыл хожалық мелиорациясы. - Нөкис. Билим.1992
30. Рафиков А.А. Оценка природно-мелиоративных условий земель Южного Приаралья. – Ташкент: Фан, 1984. - 160 с.
31. Шульгин А.М. Мелиоративная география. - М.: Высшая школа, 1972.
32. Шульгин А.М. Мелиоративная география. - М.: Высшая школа, 1980. - 220с.

Ilmiy jurnallar hám toplanmdağı maqalalar:

33. Акулов В.В. Дельтовые отложения Амударьи. // Изв. Узбекского филиала геогр. о-ва СССР, - 1957, т. IV. - С. 35-50.
34. Алланазаров К.Ж. Ярусность геосистем дельты Амударьи и ее влияние на их динамику // Ёш олимлар ва талабаларнинг II Республика илмий конференция тезислари туплами. – Ташкент, 1996. - 64 б.
35. Алланазаров К.Ж., Абдреймов С.Ж. Ландшафтный метод проектирования для освоения земель дельты Амударьи. // Аспирант и соискатель. 2002, № 2. - С.145-146.
36. Камилов О.К., Каримова М.У. Почвенно-мелиоративные условия и основные принципы ирригационно-растительного освоения земель низовьев Амударьи. // Агромелиоративные свойства почв УзССР и пути повышения и производительной способности. – Ташкент, 1980. - С. 151-153.
37. Камилов О.К. Мелиорация засоленных почв Узбекистана. - Ташкент, Фан. 1985. -232 с.
38. Ковда В.А., Егоров В.В. Некоторые закономерности почвообразования в приморских дельтах. // Почвоведения, 1953, №9. – С. 48-88.
39. Ковда В.А., Егоров В.В. Оценка ландшафтов для ирригации и дренажа. // В кн.: Почвы аридной зоны как объект орошения. - М., 1968. – С.72-104.
40. Когай Н.А., Закиров Ш.С. Развитие ландшафтов дельты Амударьи. //В кн.: Современная дельта Амударьи. – Ташкент: ТашГУ. 1983, - С. 3-10.
41. Ключанова И.А. Физико-химические свойства новейших аллювиальных отложений в дельте Амударьи. - М.: Наука. 1969. - С. 95-123.
42. Круговорот воды. М., Знание. 1966. 160 с.
43. Крылов М.М. и др. Дельта Амударьи. // Гидрологические и инженерно-геологические условия Узбекистана. - Ташкент, 1964. т. 2. – С. 42-57.
44. Рафиков А.А. Влияние снижение уровня Аральского моря на мелиоративное состояние земель дельты Амударьи. // Пробл. освоен. пустынь. 1982, №6. - С. 53-61.

45. Рафигов А.А., Юсупова Д., Алланазаров К.Ж. Проблемы использования земель дельты Амударьи. // Сельское хозяйство Узбекистана. 1998. №2. - С. 52-55.
46. Рафигов А.А. Алланазаров К.Ж. Геоэкологические основы управления процессами опустынивания в Южном Приаралье. // Материалы международной научно-практической конференции “Экологические основы изучения проблем Приаралья”. - Нукус. 1999. - С. 46-48.
47. Проблемы Аралского моря и дельты Амударьи. Ташкент, Фан., 1984
48. Шкаликов В.А., Пашканг К.В. Ландшафтный метод как важнейший фактор повышения эффективности мелиорации земель. // Изв. всесоюз. геогр. общ. Т. 119, вып. 2. 1987. 128-133 с.

Internet saytlari:

49. [http: //www.undp.uz](http://www.undp.uz) (Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң Раўажланыў бағдарламасы веб-сайты).
50. <http://www.geographia.com/>
51. [http:// www.ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz)